

Stedseffekter af nye ejerformer i landbruget?

Casenotat 5: Imarksætteri på Bornholm

07-06-2021

Kontakt:

Rikke Brandt Broegaard

Tlf.: 3085 5180, crt@crt.dk

CRT
CENTER for REGIONAL-
& TURISMEFORSKNING

Titel:

Stedseffekter af nye ejerformer i landbruget? *Case-notat 5: Imarksætteri på Bornholm.*

Forfatter:

Rikke Brandt Broegaard

Center for Regional- og Turismeforskning (CRT)

Stenbrudsvej 55

3730 Nexø

Telefon +45 5644 1144

E-mail: crt@crt.dk

www.crt.dk

© 2021 Center for Regional- og Turismeforskning & Rikke Brandt Broegaard.

ISBN: 978-87-93583-20-7

Projektet er finansieret af Landdistriktspuljen.

Forside foto fra Jensen & Jensen, 2018, side 5, med tilladelse fra forfatterne.

Center for Regional- og Turismeforskning er et center for anvendt forskning, der løfter analyse- og udviklingsopgaver samt forskningsprojekter med særligt fokus på yderområder. Centrets primære fokus er regional udvikling med fokus på yderområder, turisme i et destinationsperspektiv samt modeløkonomisk analyse. CRT er beliggende på Bornholm og har eksisteret siden 1994.

Hovedkontor i Nexø, Bornholm

Afdeling på Frederiksberg, Kbh.

Indhold

Opsummering	4
1 Baggrund	6
2 Investeringen.....	8
2.1 Investeringstypologi	12
2.2 Investors motivation/ rationale	12
2.2.1 Imarksætterprojekt	13
2.2.2 Det Grønne Kontorfællesskab under Gaarden... 13	
3 Stedseffekter	14
3.1 Lokal økonomisk attraktivitet.....	15
3.1.1 Lokale økonomiske relationer.....	15
3.1.2 Brug af lokale services og produkter?	16
3.1.3 Nye produkter, forarbejdning, afsætning?	17
3.1.4 Nye lokale services.....	17
3.1.5 Værditilvækst pr areal	18
3.2 Sammenhængskraft i lokalsamfund	18
3.2.1 Samarbejder – lokale eller med eksterne	19
3.2.2 Engagement i lokale initiativer eller foreninger. 21	
3.2.3 Styrket lokal identitet	21
3.3 Bosætnings- og besøgsattraktivitet.....	22
3.3.1 Attraktivitet af stedet – bo eller besøg	22
3.3.2 Tilflytning	23
3.3.3 Kompetencer og inspiration	24
3.3.4 Herlighedsværdi, adgang, natur & miljø	25

3.4 Ejerformer, brugstørrelser og generationsskifte	26
4 Referencer	29
5 Metoderefleksioner	31

Opsummering

Imarksætterprojektet på Bornholm er medtaget som case i projektet "Landbrug og lokale værdikæder" som et eksempel på et projekt-organiseret forsøg med at skabe bedre rammer for små-skala højværdi landbrug gennem at facilitere billig (og siden gratis) adgang til jord, kombineret med fokus på produktudvikling, formidling og oplevelsesøkonomi, og hvor tiltrækning af landbrugs-orienterede tilflyttere har været et element, der har været italesat fra projektets start. Projektet er senere overgået til at være en permanent mulighed under Gaarden, Bornholms Madkulturhus. Jorden i casen er ejet af Bornholms Regionskommune (BRK), der hjemtog den fra tidligere forpagter for at etablere et krav om økologisk dyrkning – noget der repræsenterer et skift fra en passiv til en mere aktiv ejertilgang. Herved blev det attraktivt for Gaarden at forpagte jorden og videreformidle en del af den gennem pasningsaftaler med grønne småproducenter, der også kan få landbrugsfagligt råd & vejledning, adgang til redskaber, og blive tænkt ind i Gaardens formidlingsaktiviteter. BRK's beslutning om at ville øge andelen af økologisk dyrket areal, og derfor hjemtage alle forpagtningsaftaler, og etablere nye aftaler, der indeholder økologi som krav, har været en vigtig katalysator for muliggørelsen af projektet. Ligesom i de øvrige casestudier, undersøger vi, om sådan en sådan kommunal beslutning, et projekt (og dets forgreninger) påvirker det omgivende lokalområde, og hvis ja, hvordan.

Imarksætterprojektet var finansieret af LAG-Bornholm og Landdistriktspuljen og havde tre formål: 1) at italesætte en ny fællesskabsorienteret måde at være økolandmand på, der synliggjorde relevansen af tilflytning og virksomhedsetablering i landdistrikter for unge; 2) at identificere og formidle adgang til mindre jordlodder og andre støttende faciliteter til interesserede småskala producenter, og 3) at formulere en

vision om en økologisk forening og en lokal jordbrugsfond efter inspiration fra Samsø.

Imarksætterprojektet opnåede resultater indenfor alle tre formål i projektperioden (2016-2017). Undervejs havde Gaarden oplevet synergien med små imarksætter-virksomheder omkring involvering og synliggørelse af dem i formidlingsaktiviteter, så vel som anvendelse af deres produkter. Gaarden indoptog derfor (fra 2018) det at stille små jordlodder til rådighed for grønne fødevarerproducenter, tilbyde dem rådgivning og adgang til redskaber, og involvere dem i Gaardens formidlingsaktiviteter. BRKs samtidige krav om at dens jord blev drevet økologisk gjorde det interessant for Gaarden at blive forpagter af 25 ha jord. Gaarden var på baggrund af imarksætterprojektets erfaringer i stand til at forhandle en langsigtet forpagtningsaftale med BRK (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). I alt er ca. 8 ha reserveret til 'imarksætter' marker, ca. 5 ha bruges af Gaarden selv, og ca. 12 ha aktuelt er videreformidlet til en sammenslutning af bornholmske landmænd der eksperimenterer med klimavenlige proteinafgrøder. Imarksætter-aktiviteterne, som også kaldes 'Det Grønne Kontorfællesskab' leverer et væsentligt bidrag til aktiviteter i 'den grønne oplevelseszone' omkring Gaarden, som de fleste af de 30.000 årlige gæster besøger. For imarksætterne er aktiviteterne dog hyppigst grundlag for *supplement* til en anden indtægt.

Ikke desto mindre har Imarksætterprojektet været med til at styrke Bornholms allerede stærke fødevarerbrand, og dette på et af dets ellers svage punkter, nemlig den lokale produktion af frugt og grønt, og den lokale økologiske produktion. Yderligere har projektets fokus på små-skala højværdi afgrøder og dets kommunikation omkring en at være

”økolandmand på en ny måde”, og ikke mindst de personlige netværk, der opstod omkring projektet, tiltrukket nye småskala-fødevarereproducenter til øen, som igen har trukket andre tilflyttere til. De er dog lokaliseret andre steder på øen.

Der går en lige linje fra Imarksætterprojektets tredje del-formål til oprettelsen af den lokale økologi-forening ØkoBornholm (2018), og siden etableringen af aktieselskabet Bornholms Økojord A/S (2021), der ved feltarbejdets gennemførelse netop havde købt sin første gård, der skal forpagtes ud til små-skala producenter. Gården er lokaliseret i Rutsker på Nordbornholm. Personkredsen omkring initiativerne er vokset støt med tiden, og har således aktiveret væsentlige frivillige kompetencer, inklusive flere imarksættere eller småproducenter.

Omkring Gaarden har ’Det Grønne Kontorfællesskab’ og dets bidrag til videreudviklingen af Den Grønne Oplevelseszone styrket Gaardens fødevarerformidlingstilbud til sine mange gæster, samtidig med at den er med til både at øge det økologiske areal på Bornholm, og at styrke iværksættermiljøet for fødevareriværksættere på øen – begge dele mål, der også er formuleret i Bornholms Fødevarerstrategi. Der har været en lang række opfølgende samarbejdsprojekter – måske ikke formelt relateret til imarksætter-projektet, men i praksis relateret til problemstillingen og trækkende på erfaringer fra projektet. Bl.a. kan nævnes to iværksætter-inkubator-forløb med fokus på fødevareriværksættere og deres forretningsmodeller, som har været med til at tiltrække nye imarksættere eller at konsolidere indtjeningen for (ny)etablerede små-skala fødevarereproducenter, fx gennem udvikling af et ’oplevelsesøkonomisk’ ben i virksomhederne. Afsætningsproblematikken, som Imarksætterprojektet også kredsedede omkring, er bl.a. noget, som Bornholms Landbrug og

Fødevarer (BLF), i et bredt samarbejde med lokale aktører, arbejder videre med i et andet projekt, hvor der bl.a. sættes fokus på en øget forventningsafstemning og formalisering af afsætningsaftalerne grøntsagsproducent og restauratørerne imellem. Bestyrelsen i Bornholms Økojord arbejder også videre med at sikre bedre afsætningskanaler for de små økologiske fødevarereproducenter på øen. Desuden er der etableret en række samarbejder med udenø-aktører. Imarksætterprojektets vurderes at have påvirket øens attraktivitet positivt, men primært indenfor det segment, projektet oprindeligt rettede sig imod, nemlig potentielle fødevareriværksættere og yngre mennesker med ønske om at leve ’på en anden måde’.

Det er stadig meget vanskeligt at ernære sig som småskala producent af frugt og grønt på Bornholm. Oplevelsesøkonomien bidrager ofte med mere end selve værdien af fødevarerne, ligesom forarbejdning kan øge værdiskabelsen markant. Netop fordi volumen er så begrænset i Imarksætter-lodderne og hos flere af små-skala producenterne, er Gaardens daglige leder meget bevidst om vigtigheden af at have forbindelser til BLF, så der kan være en ”trappestige” til producenter, der har mere volumen i deres produktion. Food Bornholms produktion af økologiske proteinafgrøder på marker omkring Gaarden er et eksempel på sådan ’volumen’.

At knytte forbrugere og producenter sammen, i et fælles engagement omkring fødevarerproduktionen og dens samfundsmæssige nytte eller gener, går som en helt central rød tråd igennem imarksætterprojektet og dets forgreninger. For Bornholms Økojord er *medejerskabet* til jorden centralt, fordi det både muliggør nye generationers adgang til jorden og engagerer forbrugerne.

1 Baggrund

Imarksætterprojektet på Bornholm er medtaget som case i projektet "Landbrug og lokale værdikæder" som et eksempel på et projekt-organiseret forsøg med at skabe bedre rammer for små-skala højværdi landbrug gennem at facilitere billig (og siden gratis) adgang til jord, kombineret med fokus på produktudvikling, formidling og oplevelsesøkonomi, og hvor tiltrækning af landbrugs-orienterede tilflyttere har været et element, der har været italesat fra projektets start. Projektet er senere overgået til at være en permanent mulighed under Gaarden, Bornholms Madkulturhus. Jorden i casen er ejet af Bornholms Regionskommune (BRK), der hjemtog den fra tidligere forpagter for at etablere et krav om økologisk dyrkning – noget der repræsenterer et skift fra en passiv til en mere aktiv ejertilgang. Herved blev det attraktivt for Gaarden at forpagte jorden og videreformidle en del af den gennem pasningsaftaler med grønne småproducenter, der også kan få landbrugsfagligt råd & vejledning, adgang til redskaber, og blive tænkt ind i Gaardens formidlingsaktiviteter. BRK's beslutning om at ville øge andelen af økologisk dyrket areal, og derfor hjemtage alle forpagtningsaftaler, og etablere nye aftaler, der indeholdt økologi som krav, har været en vigtig katalysator for muliggørelsen af projektet. Ligesom i de øvrige casestudier, undersøger vi, om sådan en sådan kommunal beslutning, et projekt (og dets forgreninger) påvirker det omgivende lokalområde, og hvis ja, hvordan.

Bornholm fylder 588 km² og havde 39.606 indbyggere pr 4. januar 2021, hvilket er 85 mere end året før, og første gang i en lang årrække at øen oplever en så positiv befolkningsudvikling.ⁱ Der er efterspørgsel på huse, liggetiden er faldet dramatisk og der har i en årrække været en stigende lokal optimisme og følelse af øget attraktivitet på øen. Iværksætter raten er (med tal fra 2018) lav på Bornholm, som

i andre yderområder, men iværksætter-overlevelseshastigheden er høj (Hedetoft et al., 2018). Hele 21% af alle beskæftigede i den private sektor var i 2015 beskæftigede i virksomheder, der var skabt mellem 2009 og 2015 (ibid.). Nye virksomheder betyder således meget for beskæftigelsen på Bornholm, og tiltrækning af tilflyttere og iværksættere har stort fokus indenfor flere sektorer.

Bornholm har ca. 34.000 ha landbrugsjord, hvoraf ca. 31.000 er i omdrift (Fonden Teknologirådet, 2018). Hvor Bornholm tidligere har haft gennemsnitlige bedriftsstørrelser, der lå under landsgennemsnittet, har dette ændret sig mellem 1999 og 2010, så bedriftsstørrelserne på Bornholm herefter kom til at ligge over landsgennemsnittet.ⁱⁱ Bornholm har en af de laveste andele af økologisk dyrket jord i landet. Kun 4,6% af landbrugsarealet var økologisk dyrket i 2017. Selv om dette voksede til 6,4% i 2019, er Bornholm stadig blandt de steder i landet, der har lavest økologiprocent.ⁱⁱⁱ BRK har formuleret en målsætning om at nå op på 20% økologisk dyrket areal (Bornholms Fødevarerstrategi, 2017). Landbrug, skovbrug og fiskeri udgjorde i 2016 5,3% af de beskæftigede (Hedetoft et al., 2018).

Selv om Bornholm har en stor landbrugsproduktion og er kendt for sine regionale kvalitetsfødevarer, særligt indenfor specialprodukter, har øen en lav grad af selvforsyning med fødevarer (Fonden Teknologirådet, 2018; samt interviews med LAG-repræsentant, 16. april 2021, Miljørådgiver 9. marts 2021, og daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Særligt er produktionen af frugt og grønt på øen begrænset (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021; se også Fonden Teknologirådet, 2018).

Projektet "Imarksættere, økozoner og lokale fødevarerfællesskaber" startede som et 1-årigt projekt (2016-

2017) på initiativ af koordinatoren for LAG-Bornholm (som har beskæftiget sig med lokal udvikling og særligt regionale kvalitetsfødevarer i snart 25 år) og grundlæggere af CoCreative, en lokal virksomhed med fokus på iværksætteri, bæredygtighed og fællesskabsløsninger. Det blev støttet af LAG-Bornholm og Landdistriktpuljen og udført i et samarbejde med en følgegruppe bestående af repræsentanter fra Bornholms Madkulturhus Gaarden (herefter bare 'Gaarden'), Bornholms Landbrug og Fødevarer (BLF), og BRK. Det overordnede formål med det 1-årige pilotprojekt var at udvikle og demonstrere løsninger, der kunne skabe et mere robust og bæredygtigt fødevarer-system på Bornholm. Fokus var i projektet på at "tiltrække og understøtte en ny generation af økologiske småskala-landbrug" (Jensen & Jensen, 2018:5). Yderligere undersøgte projektet mulighederne for at styrke økologiske mikro-producenters økonomiske grundlag gennem udvikling af nye såkaldt fællesskabsbaserede forretningsmodeller, dvs. forretningsmodeller der indeholdt deleøkonomiske løsninger og aktiv involvering af lokalsamfundet, og direkte salg fra producent til forbruger.

Projektet berører i sin argumentation en Bornholmsk vision om at være (mere) selvforsynende indenfor fødevarer og øge det meget begrænsede økologiske areal på Bornholm (Jensen & Jensen, 2018, p. 6). Samtidig fremhæves den særlige position, lokale fødevarer gennem snart 25 års kontinuerligt arbejde fra bl.a. LAG-Bornholm har opnået, og som forventes at give særligt favorable vilkår for at være fødevarer-landbrugs-iværksætter, kaldet "imarksætter". Begrebet "Imarksætter" kvalificeres yderligere som et udtryk der "sender signaler om en ny måde at starte op i landbruget på - fra bunden af med jord som grundlag og med fokus på kvalitet, nicheproduktion, forarbejdning, produktudvikling og

fællesskabsbaserede forretningsmodeller" (Jensen & Jensen, 2018: 10). Projektet forventede derfor at:

"... netop Bornholm rummer oplagt mulighed for at udvikle en ny iværksætter-kultur i landbruget gennem en kobling til det fødevarerforarbejdende erhverv. Det er dette potentiale vi med den mest overordnede effekt af projektet mener at have demonstreret gangbarheden ved - og introduceret ideen om - Bornholm som et Imarksætter-venligt miljø at starte op i." (Jensen & Jensen, 2018, p. 10).

Mange små-producenter af frugt og grønt oplever dog store udfordringer mht. økonomi og afsætning, på trods af at der i dag potentielt er mange afsætningsmuligheder for de lokalt producerede fødevarer (Jensen & Jensen, 2018, p. 6; samt interview, leder af Gaarden, 1. marts 2021, miljøkonsulent i BLF; 9. marts, 2021, og tidligere 'imarksætter', 30. april 2021).

Projektet er formet af tidsånden og har arbejdet bevidst med at skabe alliancer mellem virksomheder, forbrugere og civilsamfund. Eksempler på dette har været crowdfunding-kampagner og arbejdet med at etablere fødevarerfællesskaber og direkte afsætningskanaler for små-producenter. Det er projektets vurdering at denne 'moderne' form for lokal forankring (men på sin vis også geografisk ubegrænset, grundet brug også af online-formater) er en væsentlig faktor i at muliggøre at nye imarksættere kan etablere en succesfuld forretning på landet (Jensen & Jensen, 2018:13).

Projektet er lokaliseret i Melsted, tæt på Gudhjem, på den nordøstlige kyst Bornholm, og foregår på jorde, der ejes af BRK og forpagtes af Melstedgaard, en historisk gård og levende landbrugsmuseum, der er en del af Bornholms

museer, og for en håndfuld år siden blev udbygget med Bornholms Madkulturhus Gaarden, ligesom delikatessebutikken Skafferiet ligger her. Gaarden, som de tre dele kaldes samlet, ønsker – sammen med foreningen for Bornholms fødevareerhverv og -iværksættere, Gourmet Bornholm (og en del af Regional Madkultur),^{iv} - at "være et center for bornholmsk madkultur og rykke bornholmere, gæster og producenter nærmere hinanden".^v

Imarksætter-projektets delmål 2 er fra 2018 overgået til videreførelse i regi af Gaarden, hvis daglige leder også er sekretariatsleder for Gourmet Bornholm. Hvor imarksættere i regi af imarksætter projektet kunne leje 1 tønne jord for 150 kroner om måneden, tilbyder Gaarden nye imarksættere *gratis* adgang til jord, på op til 1 ha, og i op til ubegrænset tid. Forpagtningsaftalen med BRK er netop forhandlet på baggrund af dels BRKS egen udvikling fra at have en passiv til en mere aktiv ejerskabstilgang, og dels imarksætterprojektets erfaringer, og muliggør dyrkning af afgrøder med mangeårige tidshorisonter (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021).

2 Investeringen

Konkret har imarksætterprojektet taget fysisk afsæt i området omkring Gudhjem og Gaarden, altså et sted, hvor der allerede var et miljø for fødevareproduktudvikling i nær forbindelse med landbrug, turisme og med stor formidlingsaktivitet.

Startskuddet til projektet kom, da en ung uddannet økologisk landmand og hendes mand flyttede til Bornholm med en ambition om at arbejde med bæredygtige fødevarer og formidling (Interview, tidligere 'Imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021). De begyndte

at lede efter jord at dyrke og kom meget hurtigt i kontakt med LAG-koordinatoren, der formidlede kontakten til Gaarden (Interview, LAG-koordinator, 16 april 2021).

Iværksættervirksomheden "PermaGrønt" og aftalerne om at forpagte konventionelt drevet jord fra BRK - men lokaliseret i umiddelbar nærhed af Gaarden og de marker den drev – kom på plads i 2015, altså forud for formuleringen af Imarksætterprojektet. I løbet af PermaGrønths opstartsfasen, fascineret af initiativet og dets potentiale, men også i lyset af de forskellige store udfordringer, den lille virksomhed og dens energiske grundlægger stod overfor, formulerede LAG-koordinatoren og en lokal konsulent Imarksætterprojektet (Interviews, LAG-koordinator 16 april 2021; med-initiativtager og indehaver af CoCreative, 24. september 2020).

Imarksætterprojektet opnåede opbakning blandt lokale lodsejere, hvorigennem det lykkedes at etablere en såkaldt bynær "økologisk jordzone" med "StartOp-Marker" for imarksættere (Jensen og Jensen, 2018, p. 12). Imarksætterne kunne så leje sig ind på sæsonbasis på allerede økologiske marker for 150 kr. pr måned pr tønne land. Projektet var dog begrænset af, at det kun kunne skaffe korte forpagtningsaftaler til de interesserede imarksættere. Efterfølgende, da Gaarden overtog Imarksætterinitiativet, kom en langsigtet forpagtningsaftale i stand med BRK (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Både villigheden fra jordejer – kommunens – side til at indgå en langsigtet forpagtningsaftale, og kommunens målsætning om at nå 20% økologisk dyrket areal på Bornholm, som førte til at BRK skiftede fra en passiv til en mere aktiv ejerskabstilgang og hjemtog alle forpagtede arealer for så at lave nye forpagtningsaftaler, hvor økologisk drift nu fremgik som et krav, har været helt centrale elementer for at muliggøre videreførelsen af Imarksætterprojektet og at skabe rammer,

der er interessante for imarksættere. Både den langsigtede horisont og økologien er uundværlige elementer.

Projektets tilgang var inspireret fra iværksætterbranchers gode erfaringer med at samle iværksættere i inkubatorer og accelerator-programmer, og havde derfor en vision om at skabe et "pulserende startupmiljø" med udgangspunkt i bæredygtig og økologisk landbrugs- og fødevarerproduktion (Jensen & Jensen, 2018:12).^{vi}

Projektet indeholdt tre dele

- 1) **Udvikling af identitet og varemærket "Imarksætter"**. Formålet var bl.a. at fange opmærksomheden fra unge mennesker, der interesserede sig for bæredygtighed, ønskede at gøre en forskel og at være en del af et fællesskab.
- 2) **Etablering af jord til leje og adgang til faciliteter.** Dette projektelement involverede identificering af ledig landbrugsjord, der kunne udbydes til leje til interesserede mikro-producenter. Projektet sikrede adgang maskinfaciliteter, som ofte kan være en flaskehals i en startup-fase, konkret gennem et samarbejde med en økologisk landmand tæt ved Gudhjem, der kunne tilbyde maskinservice for småskala jordbrug.^{vii, viii}
- 3) **Formulering af visionen om en bornholmske økologi-forening og tilhørende økologisk jordbrugsfond.**

Del to af "Imarksætter projektet" overgik fra 2018 til at blive drevet videre under Gaarden. Gaarden besluttede samtidig at overtage forpagtningen af et større stykke jord fra BRK, inklusive 'imarksætterzonen', og har fået forhandlet en ubegrænset løbetid på forpagtningen af jorden (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021). Gaarden forpagter

nu ca. 25 ha jord fra BRK, med en klausul om at det skal drives økologisk. Tidligere kunne BRK med udgangen af en sæson opsigte forpagtningen, og "så kan man jo ikke så godt plante blommetræer", som en af initiativtagerne formulerer det (Interview, medinitiativtager og indehaver af CoCreative, 24. september, 2021). Derved er der løst en væsentlig strukturel udfordring for imarksætteriet ved overgangen fra projekt til videreførelse og drift under 'Gaarden', grundet BRK's mere aktive ejerskabstilgang og positive indstilling overfor de særlige behov i netop denne forpagtningsaftale.^{ix} Nu tilbydes imarksættere (eller: Medlemmer af Det Grønne Kontorfællesskab, som det også kaldes) *gratis* adgang til jorden, og der kan tegnes en pasningsaftale med den tidshorisont, der passer til imarksætteren og dennes afgrøder, fra étårige, til flerårige eller uden bagkant (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Hvor BRKs beslutning om at kræve økologiske forpagtningsaftaler og at imødekomme Gaardens ønske om en ubegrænset løbetid har skabt rammerne, der muliggør eksperimentel dyrkning af højværdiafgrøder på smålodderne, er det Gaardens aktører, der gør det attraktivt for imarksætterne at lokalisere deres aktiviteter og virksomheder der.

Imarksætterne forpligter sig til at dyrke økologisk. De skal selv afholde udgifter til etablering af afgrøden og eventuel infrastruktur som hegn; og pasningsaftalen indeholder en forpligtelse til at være med til at formidle deres projekt, fx i Gaardens arrangementer, gennem markvandring, osv. De kan trække på Gaardens forvalter, der selv er erfaren landmand og økolog, og Gaardens naturvejleder med speciale i urter; og de har adgang til Gaardens maskin- og redskabspark, ligesom de kan benytte Madkulturhuset til arrangementer, når Gaarden ikke selv har planlagt noget.

Typisk er der dog i alt ca. 350 arrangementer på Gaarden på et normalt (ikke-corona-præget) år.

'Det varme hul' ved Gaardens grønne oplevelseszone: Et lunt læ-sted med bålplads, rislende å og samlingsfaciliteter ved imarksætter-jordene. Foto: RBB

Der er to bålpladser på Gaardens areal, som de også kan benytte, ligesom imarksætternes egne fødevareoplevelsesarrangementer kan komme med i Gaardens aktivitetskalender, der har stor opmærksomhed hos såvel fastboende som turister, og bl.a. videreformidles gennem Destination Bornholms hjemmeside bornholm.info.

Der er ikke krav om at imarksætterne skal være *bosiddende* på Bornholm, ligesom der ikke er formelle krav til uddannelsesmæssig baggrund indenfor landbrug eller planteavl (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Af de 25 ha forpagtet jord, anvender Melstedgaard selv ca. 5 ha til forsøgsmarker, dyrkning af foder til gårdens dyr, osv. Der er ca. 8 ha reserveret til imarksættere i "Det Grønne Kontorfællesskab" (Interview, daglig leder af Gaarden, 1.

marts, 2021). De resterende 12 hektar indgår aktuelt i en pasningsaftale med det nyetablerede selskab "FoodBornholm", der er en sammenslutning af professionelle landmænd, der eksperimenterer med klimavenlige proteinafgrøder, både til konsum og til foder, og bl.a. gør det økologisk på disse marker (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021, se også Brandt, J. (2021)).

Ideelt set ønsker Gaarden at der til enhver tid er 10 medlemmer i det grønne kontorfællesskab, så der er et kontinuerligt flow af iværksætter: Der er behov for noget "volumen" for at de kan få inspiration fra hinanden og lære af hinanden. Gaarden arbejder på at udbygge infrastrukturen for det grønne kontorfællesskab, så der fx kan være en ordentlig maskinlænge og en "varmestue", hvor man kan mødes. Det er Madkulturhuset nemlig - i et normalt år - alt for meget i brug til, til at kunne benyttes som (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Netop for at sikre at der kan være plads til en vis volumen af antal deltagere, kan man maksimalt søge 1 ha jord i det Grønne Kontorfællesskab.

Aktuelt er der fem medlemmer i det grønne kontorfællesskab (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Afgrøderne spænder vidt, fra hvidvins-stokke, oliventræer og figentræer til bær- og nøddebuske og grønt og urter. Tre af de grønne imarksættere er nyetablerede.

Nogle imarksættere er flyttet videre til egne, større rammer; andre erfarer at det er en drøm, der er svær at løfte. Den daglige leder på Gaarden vurderer, at det måske er ¼ af de virksomheder, der har benyttet sig af Det Grønne Kontorfællesskab – fra dets spæde start i imarksætterprojektet – der klarer at gå fra opstart til en etableret virksomhed, der kan give et reelt indtægtsgrundlag.^x Han forklarer bl.a. dette med deltagernes ambitioner: Mange

af dem har været drevet af at gøre en grøn forskel, men har ikke altid haft den faglige ballast, der skal til at bygge en virksomhed op. De opstartsvirksomheder, der bliver langvarige, er typisk dem, der har noget kapital med selv, og derfor kan klare at der ikke udbetales løn til grundlæggerne de første par år (Interview, 1. marts, 2021). For flere af de aktuelle medlemmer i Det Grønne Kontorfællesskab, er aktiviteten noget, der *supplerer* andre eksisterende indtægtskilder, eller er et projekt, der er drevet af interesse og passion, men som ikke nødvendigvis skal være indtægtsgivende (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

For Gaarden, der ikke er sat i verden med det formål at være et business-inkubator miljø, er det vigtigt at dens ca. 30.000 årlige gæster kan få nogle oplevelser og historier med sig, der sætter vores fødevarer system kritisk til debat. Gaardens engagement i Den Grønne Kontorfællesskab er drevet af et ønske om at

“være et tandhjul i en grøn og bæredygtig udvikling for Bornholm, og at vi omkring Gaarden kan lave nogle aktiviteter, som kan påvirke nogle gæster” (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

For Gaarden er inkubator-funktionen altså ikke det eneste formål med det Grønne Kontorfællesskab. Det er også et vigtigt formål at få skabt formidling i den såkaldte ‘Grønne Oplevelseszone’, som er de ca. 13 ha jord, som Gaarden og imarksætterne tilsammen bruger, og at sikre, at der hele tiden er forbindelser til etablerede landmænd og BLF, for også at have kontakt til aktører, der har volumen i de løsninger, de skaber. Her ser Gaardens daglige leder Det Grønne Kontorfællesskab som ét tandhjul, der drejer sammen med andre lokale tandhjul indenfor fødevarer, erhvervsudvikling og

oplevelser: Business Center Bornholm, BLF, Bornholms Fødevarerstrategi, brandet som fødevarer-ø og iværksætter-ø, fødevareroplevelser, turisme, formidling...

Den første målsætning i fødevarerstrategien handler om at skabe et attraktivt miljø for fødevarerproducenter, hvor det er nemt at etablere sig på Bornholm som fødevareriværksætter. *“Hvis man vil lave is, sennep eller kød, så har vi et veletableret erhvervsfremmesystem på Bornholm. [...] Men – i hvert fald indtil for nylig havde vi ikke noget system for de grønne iværksættere, altså dem, der gerne vil producere frugt og grønt på Bornholm”* (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021). Det er dog en ambition i fødevarerstrategien at få løftet denne produktion også. Det Grønne Kontorfællesskab afprøver i en videreførelse af delmål 2 fra Imarksætterprojektet, om sådan en indsats kan være med til at gøre billedet af fødevarerproduktionen på Bornholm bredere. Gaarden har ingen ambition om at kunne løfte *volumen* i produktionen indenfor frugt og grønt på egne (forpagtede) arealer. Så det er ikke gennem mængden af det, der produceres indenfor Det Grønne Kontorfællesskab, at Gaarden kommer til at gøre en forskel. Gaarden vil gerne være et sted, der kan give eksempler, inspirere, og hjælpe folk i gang på andre måder.

“Vi kan gøre en forskel på den måde, at vi kan være en ‘legeplads for de små’” (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Imarksætter-hjemmesiden (skabt i projekt-regi) videreføres af Gaarden og er lagt ind ved siden af Bornholms økologiske jordbrugsfond, Bornholms Økojord A/S, på foreningen ØkoBornholms hjemmeside,^{xi} for fortsat at markedsføre imarksætter-tilbuddet på denne måde.

Udenfor Gaardens geografi, og ikke længere i projekt-regi, har Imarksætter-initiativet og menneskene omkring dette være en afgørende drivkraft i videreudviklingen af delmål 3, nemlig først at få etableret først Foreningen ØkoBornholm, og siden - med afsæt i denne forening – Aktieselskabet Bornholms Økojord, der har lavet et prospekt, udstedt aktier og nu ejer sin første gård på 10 hektar, som skal drives økologisk af et fællesskab på 3-4 forpagtere (Interviews, LAG-koordinator, 16. april 2021 og 'imarksætter', 30. april 2021). Der går en lige linje fra Imarksætterprojektet til den nu eksisterende forening og aktieselskab, som er støttet af en række aktører på øen. Foreningen ØkoBornholm har en bestemmende A-aktie og er således sikret bestemmende indflydelse i aktieselskabet.

2.1 Investeringstypologi

Imarksætter-projektet falder egentlig udenfor forskningsprojektets investerings-typologisering, idet det som sådan ikke er en *investering*. Ejeren af jorden er BRK, som har skiftet fra en passiv tilgang til sit ejerskab (hvor jorden blev bortforpagtet uden særlige betingelser) til en mere aktiv tilgang, ved at kræve alle sine bortforpagtede arealer omlagt til økologi, hvilket muliggjorde forpagtningen af det større areal til Gaarden. Desuden har BRK aktivt forholdt sig positivt til ønsket om den ubegrænsede løbetid på forpagtningen, grundet de mangeårige afgrøder, der bl.a. eksperimenteres med.

Projektet blev realiseret med støtte fra LAG-Bornholm samt Landdistriktspuljen. Efterfølgende, da projektet blev løftet over i at være et permanent tilbud i Bornholms fødevareriværksætter-palet, har Gaarden i videreførelsen og i at forpagte et meget større areal end de plejede, for at være en aktiv spiller indenfor fødevareriværksætteri og økologisk

produktion på Bornholm. Som sådan kan imarksætterprojektet og dets videreførelse under Gaarden beskrives som havende en **aktiv tilgang** til området, idet formålet er at sætte et særligt præg på udviklingen af såvel det geografiske område som på krydsfeltet mellem økologisk fødevarerproduktion, iværksætteri og oplevelsesøkonomi. Der afsættes ikke bare midler til forpagtningen; der afsættes også mandskabstimer til rådgivning og sparring, ligesom imarksætterne og forpagterne tænkes ind i (og forpligtes til at tage en aktiv del i) formidlingen omkring fødevareroplevelser på Gaarden.

I forhold til arealanvendelse har projektet **forandret arealanvendelsen og produktionssystemet**, idet der nu er et krav om at der dyrkes økologisk på arealerne. Dette er dog en ændring, der fra 2018 blev implementeret fra ejers, BRKs, side, der i samspil med Bornholms Fødevarerstrategi gjorde det interessant for Gaarden at byde ind på at være forpagter for hele arealet. Yderligere er der etableret højværdiafgrøder, ofte på forsøgsbasis og ofte flerårige, på nogle af imarksætterlodderne. Gaarden selv bruger også større arealer end den tidligere havde til rådighed, fx til opformering af frø fra originale, bornholmske urter, fx en gammel bornholmsk sort af kommen, som bl.a. bruges til bagværk. Tidligere var det kun et ganske lille areal, der blev brugt af Gaarden (under 5 ha); og det resterende areal blev dyrket konventionelt af en lokal landmand med forpagtningsaftale med BRK. Gaarden er nu den ansvarlige part for den økologiske certificering – også på vegne af imarksætterne.

2.2 Investors motivation/ rationale

Rationalet for Imarksætter projektet, der efterfølgende er overtaget og videreført af Gaarden som et "Grønt Kontorfællesskab", beskrives for hver af de sæt af aktører, der har været drivende i hver sin fase.

2.2.1 Imarksætterprojekt

Som projekt med LAG-støtte var der et klart formuleret mål om at udvikle og demonstrere løsninger, der kunne skabe et mere robust og bæredygtigt fødevarer-system på Bornholm. Der var fokus på at skabe mulighed for at afprøve økologisk småskala-landbrug med højværdiafgrøder, fællesskabsbaserede forretningsmodeller, deleøkonomiske løsninger og aktiv involvering af lokalsamfundet med direkte salg fra producent til forbruger. Samtidig var tilflytning til og attraktivitet af landdistriktsområder tænkt ind i projektet, da netop tiltrækningen af unge, grønt fokuserede landbrugere var et mål (Jensen & Jensen, 2018, p 5). På længere sigt skulle visionen om en bornholmsk økologi-forening og tilhørende økologisk jordbrugsfond adressere problematikken omkring en mere bæredygtig fødevarerproduktion og engagement af forbrugere gennem medejerskabet til jorden (Interview, LAG-kordinator, 16, april, 2021).

Projektet blev omtalt i en lang række (primært lokale) medier, og de unge imarksættere, der gav sig i kast med afgrødedyrkning på nogle af de identificerede jorde, fik stor mediebevågenhed. For flere var muligheden for at afprøve imarksætter-konceptet medvirkende til at de var flyttet til Bornholm. Konkret beskriver slutrapporten, ved slutningen af 2017, at 2 Imarksætterproduktioner er startet op, at 2 yderligere er i praktik hos etablerede økologiske landbrug på Bornholm, og at 5 er "parate til at starte op" når rette areal findes (Jensen & Jensen, 2018:28).

Projektet kan beskrives som værdibaseret, drevet af et ønske om dels at bidrage til en øget økologisk omlægning på Bornholm, og dels en muliggørelse af etablering af små-skala økologiske og bæredygtige landbrugsproduktioner med højværdiafgrøder, med fællesskabsbaserede forretningsmodeller, og aktiv involvering af lokalsamfundet. Yderligere var der et værdibaseret ønske om, gennem

formidling og fokus på det fællesskabsbaserede, de deleøkonomiske løsninger, og netværksetablering, at gøre det attraktivt for unge landbrugere at etablere sig på Bornholm, i en bynær zone, så virksomhederne nemt kunne kombinere oplevelsesøkonomi med deres produktion.

Den konkrete lokalitet blev valgt grundet den mange synergier med Gaarden med allerede økologisk dyrkede arealer og etablerede lodsejere, der ønskede at forpagte små-lodder ud til imarksætterne, og fordi området er tæt på Gudhjem og Melsted, der er vigtige turisme-magneter, hvilket kunne give et stort kundegrundlag (Interviews, LAG-repræsentant, 16. april 2021; tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30 april 2021, og daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021).

Selve Imarksætterprojektet går ikke ind i virksomhedsøkonomien i de enkelte imarksættervirksomheder. Men hele projektets raison-d'etre er at øge muligheden for at mikro-virksomhederne, der arbejder med bæredygtig fødevarerproduktion, kan løbe rundt. På et langt højere abstraktionsniveau omtales potentialet i at øge graden af selvforsyning med fødevarer grundet de dynamiske effekter og såvel direkte som afledt jobskabelse, dette ville medføre. Selve projektet var tidsbegrænset til 1 års implementering, men hjemmeside, konceptet og initiativer lever videre, nu under andres vinger.

2.2.2 Det Grønne Kontorfællesskab under Gaarden

Rationalet for videreførelsen af 'imarksætterprojektets' ide om imarksætterjordlodder og støttende faciliteter som en driftsaktivitet under Gaarden var i høj grad det samme som i det oprindelige projekt, netop at få sat det dominerende fødevarer-system til kritisk debat, og få givet Gaardens gæster (turister så vel som bornholmere) oplevelser omkring lokalt

produceret mad. Dernæst var der fra Gaarden en ambition om at bidrage til at indfri Fødevarerstrategiens målsætning om at øge andelen af landbrugsareal, der drives økologisk på Bornholm, en ambition formuleret af BRK. Ved at byde sig til som forpagter af de af BRK nyligt hjemtagne arealer tæt ved Gaarden, var Gaarden med til at løfte dette. Og endelig har Gaarden en ambition om at være et sted, der kan give eksempler, inspirere, og hjælpe folk i gang med fødevareriværksætteri – om ikke ved at lægge areal til selve produktionen, men ved at være en "legeplads for de små". Dette skal forstås i en kontekst, hvor Gaarden og Gourmet Bornholm forstår sig selv om ét ud af en lang række tandhjul af (primært) bornholmske aktører – foreninger, virksomheder og kommunale eller regionale aktører – der arbejder for en grøn og bæredygtig udvikling for Bornholm. Heri indgår skabelsen eller fastholdelsen af arbejdspladser, og herigennem også mulighed for tilflytning og befolkningsvækst. Det er altså en grundlæggende forståelse, at der ikke er tale om solo-projekter eller solo-fortællinger; men at tingen og succeserne løftes i flok og gennem samarbejder, og at landbrugsproduktionen også gerne skal bidrage til andre ø-parametre: befolkningsudvikling, oplevelser, værditilvækst, m.v. Og hele tiden med en bevidsthed om at Gaarden, med sine få (forpagtede) hektar, kan være en inkubator og give inspiration, og samtidig skal sikre en for tæt kontakt til landbruget og dets organisationer, som en "trappetige", hvor etablerede landmænd på et tidspunkt kan være med til at skabe volumen i ny produktion (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Deltagerne i Det Grønne Kontorfællesskab forelægger deres produktionsplaner for medarbejderne i Gaarden. Hvis der af klima- eller jordbundsmæssige årsager ikke er grundlæggende for pågældende planteproduktion, eller hvis planerne ikke lyder til

at hænge sammen, eller der ingen forbindelse er til den Bornholmske fortælling, gives der ikke en pasningsaftale. De Grønne Kontorfæller er frit stillede mht. produktionsforhold, så længe de overholder kravene om at jorden skal dyrkes økologisk og der skal deltages aktivt i formidlingsaktiviteter (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Gaarden modtager pt omlægningsstøtte grundet omlægningen fra konventionelt til økologisk dyrket jord. Dette skaber en indtægt; men ikke mere, end at det ca. balancerer med de udgifter, der er i forbindelse med forpagtningsafgift til BRK og at stille mandskab til rådighed til sparring og rådgivning for de Grønne Kontorfæller (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021). Det er således ikke en *økonomisk* begrundet aktivitet; men begrundet i et *værdibaseret* ønske om dels at bidrage til øgningen af det økologisk dyrkede areal, dels at skabe fødevarer-relaterede oplevelser i "den grønne oplevelseszone", der kan være med til at skabe debat om vores fødevarer-system, og dels at bidrage positivt til fødevareriværksættermiljøet på øen.

Jordejerens, BRKs, overgang til et mere aktivt ejerskab, gennem etablering af krav til økologisk dyrkning (fra 2018) og den positive imødekommenhed overfor den ubegrænsede løbetid, har været helt afgørende for Gaardens mulighed for og interesse i at forpagte, og for at kunne tilbyde Imarksætterne jordlodder på attraktive vilkår, der tillader eksperimenter med fx mangeårige afgrøder.

3 Stedseffekter

Det er vanskeligt at være grøn imarksætter, vurderer den daglige leder af Gaarden. Ganske vist er der kun meget lidt lokal kommerciel produktion af frugt og grønt, men der

mangler infrastruktur, distributionskanaler, og så mangler der opmærksomhed i detail- og restaurationsbranchen. Han omtaler Bornholm som en kolonial-ø eller "gavekurvenes ø" indenfor fødevarer – i modsætning til Samsø, der har en stor produktion af grønt, og som også har formået at forælde råvarerne.

"Bornholm har et stærkt brand indenfor fødevarer. Der er plads til både at være fødevarer-ø og kolonial-ø. Der er plads til flere indenfor grønt og frugt. Der er et uforløst potentiale. Og så snakker vi jo befolkning og arbejdspladser" (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Her fremhæves netværket og samarbejdet mellem producenter, og mellem foreninger, kommune og producenter, som afgørende for den succes, fødevareriværksættere generelt har på Bornholm (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

3.1 Lokal økonomisk attraktivitet

3.1.1 Lokale økonomiske relationer

For Gaarden er der udgifter forbundet med at skabe det ønskede "inkubator miljø" indenfor grønne fødevareriværksættere, men udgifterne retfærdiggøres af vigtigheden heraf.

Den daglige leder af Gaarden vurderer, at de små producenter har gavn af at ligge samlokalisert med Gaarden. Den første små-skala producent i den nuværende 'imarksætterzone', PermaGrønt, inspirerede i vid udstrækning inspirerede til Imarksætterprojektet. Gaarden deres produktion ind i den daglige drift og aftog mange af deres produkter. Derved fik imarksætter-virksomheden ekstra eksponering, med en del ekstra-salg til følge. Synergien går begge veje. Det er også en

fordel for miljøet omkring Gaarden, at der er fødevareriværksættere tæt på.

"Næsten alle [gæster] kommer ud i den grønne oplevelseszone, når de er til arrangementer på Gaarden. Den grønne oplevelseszone og imarksætterne rammer noget i tiden – det er en god fortælling, det grønne, det lokale, dét, at gøre en forskel." (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021)

Konkret er der dog tale om meget små imarksætter-virksomheder, inklusive deltids- eller endda hobby-initiativer. Det er altså meget små økonomier. Som den daglige leder af Gaarden ræsonnerer: hvis man ønsker at gå efter en benhård forretningsplan, så køber man måske en mindre gård; så bliver man ikke imarksætter på smålodder (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021).

Alt i alt vurderes det på baggrund af de samlede interviews, at projektet har været medvirkende til at tiltrække og forbinde aktører, så der tilsammen er skabt flere årsværk indenfor grøn fødevarerproduktion på Bornholm, siden projektets start. Disse årsværk er dog ikke begrænset til at foregå på imarksætter markerne, da nogle producenter er tiltrukket, men fra starten har lokaliseret sig andre steder på øen. Det vurderes også, at ca. 15 'imarksættere' igennem årene har afprøvet en drøm om at skabe en virksomhed med grøn fødevarerproduktion. Af dem har flertallet måttet erkende at det var for slidsomt eller ikke tilstrækkeligt rentabelt (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Dette var for eksempel tilfældet for grundlæggeren af virksomheden PermaGrønt, der blev grundlagt forud for Imarksætterprojektet. "Det kunne ikke lade sig gøre at leve af det. Men det gjorde vi jo alligevel, fordi vi levede ekstremt billigt og spiste en masse grøntsager." (Interview, tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021). Yderligere havde hendes mand fuldtidsarbejde og hun selv supplerede med

fuldtidsarbejde i de måneder, hvor der ikke var grøntsagsproduktion. Det var mildest talt slidsomt. Da en familieførøgelse kom ind i billedet, hang det ikke sammen længere, og hun solgte virksomheden.

Hun ser Bornholms nye jordbrugsfond, Bornholms Økojord som noget, der har skabt forudsætningerne for, at det vil kunne lade sig gøre at leve som økologisk grøntsagsproducent. Derfor engagerer hun sig i det, hun kalder "en Version 2.0", i det jordbrug i Rutsker, som Bornholms Økojord har købt. Hun remser forskellene op:

"Her er finansieringen i orden. Og faciliteterne. Og netværket, der bl.a. arbejder med afsætningen... og alle de der ting, som jeg kunne se med PermaGrønt, at det var det, der gjorde det svært og umuligt" (Interview, 'imarksætter' og kommende forpagter hos Bornholms Økojord, 30. april 2021).

Der hersker dog ikke nogen tvivl om, at det ikke er vejen til en stor indtjening at blive frugt- og grønt-producent, og slet ikke i lille skala. Det, at finde forretningsmodeller, der tillader tilstrækkelig indtjening til, at producenterne ikke skal have andet arbejde ved siden af, er en stor udfordring (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021). I forhold til opskalering af produktionsmængden gør den interviewede miljøkonsulent fra BLF opmærksom på, at den kan være vanskelig, fordi det kan være svært at tage skridtet fra der, hvor grøntsagsproduktion er én aktivitet ved siden af et eller to andre jobs, til at satse på at det kan dække ens fulde indkomst. Der kan både være udfordringer i forhold til de investeringer det kræver at opskalere, og i forhold til at forpligte sig til at være 100% afhængig af netop grøntsagsproduktionen (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021).^{xii} En af farerne ved sådan en "patchwork" konstruktion af indkomstkilder er, at

grøntsagsproducenterne kører sur i at have de mange forskellige jobs og ender med at vælge grøntsagsproduktionen fra (Interview, miljøkonsulent, 9. marts 2021).

Fordi Bornholm ikke (længere) har produktionsapparatet til mere storstilet grøntsagsproduktion, skal man koble det at producere grøntsager med forarbejdning eller oplevelser, eller måske begge dele, for at kunne leve af det (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021).

3.1.2 Brug af lokale services og produkter?

I og med at Imarksætterprojektet / Det Grønne Kontorfællesskab er samlokalisert med Gaarden, som indeholder Melstedsgaard med frilandsmuseum, Skafferiet med delikatessebutik, Bornholms Madkulturhus, og en tilhørende grøn oplevelseszone (som i høj grad er videreudviklet efter at imarksætterne er kommet til) skaber imarksætter-virksomhederne yderligere trafik for Gaarden og dens services, og bidrager til oplevelsesværdien ved besøg på stedet.

Som den daglige leder af Gaarden er inde på i interviewet, så er der tale om samarbejdsprojekter; der er ikke solohistorier. Der har fx været synergier mellem imarksætterprojektet og de senere iværksætter-inkubator-forløb "588" (som blev til i et samarbejde mellem bl.a. Business Center Bornholm, virksomheden CoCreative og med input fra BLF) og havde et særligt fokus på fødevareriværksættere (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021, så vel som medinitiativtager og indehaver af CoCreative, 24. september, 2020; og BLF-miljøkonsulent, 9. marts 2021).

Netværket og samarbejdet mellem eksisterende producenter og vigtigheden af dette for fortsat udvikling af virksomhederne fremhæves af såvel den daglige leder af Gaarden (interview, 1. marts 2021), LAG-koodinatoren (Interview, 16. april

2021), miljøkonsulent i BLF, der har arbejdet meget med småproducent-netværk (Interview, 9. marts, 2021) og en tidligere "imarksætter" og kommende forpagter i Bornholms Økojord (Interview, 30. april, 2021). Som en af initiativtagerne til Imarksætterprojektet gør opmærksom på, så er iværksættere en gruppe, der ikke har særligt stærke interesseorganisationer, der taler deres sag (Interview, med-initiativtager og indehaver af virksomheden CoCreative, 24. september 2020). Derfor er netop de små og nystartede virksomheder ekstra afhængige af at der er netværk og netværksaktiviteter, de kan slutte sig til. Kontinuiteten af netværkene er ekstremt vigtig for denne gruppe, påpeger LAG-koordinatoren (Interview, 16. april 2021), hvilket ofte kræver en form for grundfinansiering til en faciliterende aktør.

3.1.3 Nye produkter, forarbejdning, afsætning?

Dyrkning af oliven er nyt på Bornholm, og er iværksat af en virksomhed, der allerede er lokaliseret på Bornholm, og importerer og sælger oliven. På en del af de forpagtede, økologiske arealer, dyrker den nystiftede forening "Food Bornholm" nu bælgplanter, bl.a. til konsum, som en måde at undersøge potentialet for at dyrke flere proteinafgrøder på øen. Gaardens forpagtning af jorden muliggør at foreningen har et større økologisk areal, end den ellers ville have haft.

Imarksætterne (De Grønne Kontorfæller) er tydeligvis med til at nytænke såvel fødevarerprodukter som forretningskoncepter. Permakultur var et relativt nyt begreb i bornholmsk og dansk sammenhæng, da imarksætter-virksomheden PermaGrønt introducerede det (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Der er gennem iværksætter-inkubatorforløbet 588^{xiii} kommet imarksættere til Bornholm, der har ønsket at lave nye produkter eller at sanke urter og anvende dem i fødevarerprodukter (Interview, daglig leder for Gaarden, 1. marts, 2021). For andre tilflyttede små-producenter har 588 betydet en tilføjelse af et nyt

'forretnings-ben' omkring oplevelsesøkonomi, der nu udgør mere end 1/3 af den samlede indtjening (Interview, grundlægger af Rø Jordbrug, 22. april, 2021).

Der er arbejdet meget med fødevareroplevelser, både i regi af Imarksætter/Det Grønne Kontorfællesskab, gennem Gaardens formidlingsaktiviteter, og i regi af andre småskala-producenter, der har været inspireret af Imarksætterprojektet, 588-inkubator-forløbet, m.v. Hvor landmænd typisk har fokus på produktion, men ikke på afsætning (Interview; BLF-miljøkonsulent, 9. marts, 2021; tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter ved Bornholms Økojord, 30. april 2021), bibringer småskala-producenter med andre fagligheder end den landbrugs-mæssige måske vigtige kompetencer netop omkring formidling, afsætning og forretningsmodeller. Et eksempel er små-skalalandsbruget "Rø Jordbrug", hvor en af grundlæggerne har en baggrund som forretningsingeniør. Foruden produktionen står parret selv for al markedsføring, afsætning osv. (Interview, grundlægger af Rø Jordbrug, 22. april 2021).

Ligesom Imarksætterne nyder godt af Gaardens fokus på formidling, er aktivt arbejdende bestyrelser, som dem der er skabt omkring Bornholms Økojord A/S og foreningen ØkoBornholm, også vigtige aktører i arbejdet med at skabe afsætningskanaler og formidling, der støtter imarksættere eller småproducenter (Interview, LAG-koordinator, Imarksætterinitiativtager og bestyrelsesmedlem i Bornholms Økojord A/S, 16. april, 2021; tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter ved Bornholms Økojord, 30. april, 2021).

3.1.4 Nye lokale services

Den Grønne Oplevelseszone, og den formidling der foregår ved deltagerne i Det Grønne Kontorfællesskab/Imarksætterne kan ses som en ny lokal service – både for turister og for lokale bornholmere. Den daglige leder fortæller fx om fuldt bookede

arrangementer i Bornholms Kulturuge – og om god lokal opbakning til Gaardens arrangementer (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Ikke som en *direkte* udløber af imarksætter-projektet, men som en videreførelse af gode erfaringer opnået igennem et nyligt afsluttet fødevareklyngeprojekt, et netværk for småproducenter (faciliteret af BLF), ERFA grupper for nyopstartede fødevareproducenter, og de gode erfaringer fra 588 inkubator-forløbene, har BLF nu lavet et decideret iværksætter-tilbud, hvor man kan få et klippekort med 10 timers rådgivning, enten fra den specifikke fødevarerådgiver, BLF har ansat, eller fra andre rådgivere (Interview, miljørådgiver, 9. marts 2021). BLF står sammen med Gourmet Bornholm og Destination Bornholm også for en årlig "Madfestival" (gennemført første gang i 2018),^{xiv} omkring hvilken der også er et løst netværk af små fødevareiværksættere.

Imarksætterprojektets ambitioner omkring at videreudvikle fællesskabsbaserede forretningsmodeller og øget økologisk fødevareproduktion videreføres i høj grad gennem etableringen af foreningen ØkoBornholm,^{xv} der blev stiftet i marts 2018, og som i januar 2021, efter et lille års tegningsperiode, etablerede et aktieselskab "Bornholms Økojord A/S" pr 20. januar 2021, med en tegningskapital på 3,5 millioner kroner.^{xvi} I marts 2021 kunne Bornholms Økojord købe en gård på 10 hektar i marts 2021, der nu er under omlægning til økologisk drift og skal forpagtes ud til 3-4 hold forpagtere, der ønsker at drive små-skala jordbrug med højt værdiafgrøder (Bornholms Økojord prospekt, primo 2020, interviews, LAG-repræsentant og bestyrelsesmedlem i Bornholms Økojord, 16. april 2021, og 'imarksætter' og kommende forpagter ved Bornholms Økojord, 30. april 2021).

3.1.5 Værditilvækst pr areal

Som allerede nævnt, balancerer udgifter og indtægter næsten for Gaarden i forbindelse med forpagtning og videreformidlingen gennem pasningsaftaler mht. Det Grønne Kontorfællesskab, men Gaardens involvering er ikke primært økonomisk motiveret.

Det har ikke været muligt at estimere en værditilvækst pr areal for de enkelte imarksættere. Virksomheden PermaGrønt, der forpagtede 1½ ha jord fra BRK i det område, der senere er blevet til Imarksætter- eller Grønt Kontorfællesskabszone, leverede reelt en vigtig del af indkomsten for grundlæggeren, men det var nødvendigt med supplerende arbejde ved siden af. Oplevelsesøkonomien leverede en væsentlig større indtægt end selve salget af grøntsager (Interview, 'imarksætter' og kommende forpagter for Bornholms Økojord, 20. april 2021).

En anden mikro-producent, der ejer Rø Jordbrug med 4 ha jord, har et mål om at kunne generere en nettoindkomst på mindst 60.000 kr./ha/år. Efter to år med mange etableringsudgifter og opstarts-aktiviteter er det stadig ikke lykkedes, men det vurderes ikke urealistisk. Også her leverer oplevelsesøkonomien, primært fra 'Glamping' (sammenrækning af Glamourøs og Camping) -aktiviteter i højsæsonen en væsentlig del af virksomhedens indkomst (Interview, lokal mikroproducent, 22. april 2021). De 4 ha genererer indkomsten for en familie på 5.

3.2 Sammenhængskraft i lokalsamfund

Involveringen af lokalsamfundet som aftagere af de lokalt producerede fødevarer var en formuleret målsætning i imarksætter-projektet. Der har været afprøvet forskellige afsætningskanaler, fra vejboeder til grøntsagskasser og salg i forbindelse med arrangementer, men afsætningen er stadig noget, der arbejdes med. Bornholms Økojords bestyrelse har taget denne opgave på sig i forhold til bedre

afsætningskanaler for øens økologiske små-producenter (Interviews, LAG-koordinator og bestyrelsesmedlem i Bornholms Økojord, 16. april 2021, og tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021). Projektet "Bæredygtige spisesteder og madoplevelser",^{xvii} som gennemføres af BLF i samarbejder med Horesta, BRK, Gourmet Bornholm, det lokale affaldsbehandlingselskab (BOFA), med flere, fokuserer bl.a. på forventningsafstemning og mere formaliserede aftaler mellem småskala-producent af frugt og grønt og de aftagende restauranter (Interview, BLF-miljøkonsulent og deltager i projektet, 9. marts, 2021).^{xviii}

Selv om mange initiativer omkring bæredygtige fødevarer og lokal fødevarerproduktion tager udgangspunkt i adgangen til jorden, fremhæver flere af de interviewede personer, at det ikke jorden i sig selv, der er det vigtigste for at alternative forretningsmodeller i landbruget kan fungere. Adgangen til økologisk jord skal kombineres med netværk, fællesskaber og forretningsmodel-udvikling (Interviews, Miljøkonsulent ved BLF, 9. marts, 2021; LAG-koordinator, 16. april 2021; 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021). Dette er netop baggrunden for at initiativtagerne bag Imarksætterprojektet også er gået videre – sammen med andre – i arbejdet med at etablere foreningen ØkoBornholm og aktieselskabet Bornholms Økojord. Som LAG-koordinatoren, der også var med-initiativtager til Imarksætterprojektet og aktuelt sidder i bestyrelsen for Bornholms Økojord, formulerer det:

"Vi skal have bundet forbruger og producent sammen, og det gør man via medejerskabet. [...] Ejerskabet er utroligt vigtigt [...] Både medejerskabet som ejerskab og medejerskabet som engagement, for de går hånd i hånd. [...] Dels får vi indsigten i hvorfor varerne skal koste det

de gør; hvad det gør, at de bliver produceret, som de gør. [...] Hvornår er man som forbruger parat til at tage skridtet videre og betale en højere pris for noget... det er man jo først, når man får endnu mere kendskab til det, og følelsen for det... et sted, en producent." (Interview, LAG-koordinator m.v., 16. april, 2021).

Betydningen af produktionsforhold og forbrugernes engagement for skabelse af tilhørsforhold og stedsidentitet kommer til udtryk i citatet.

Miljøkonsulenten fra BLF nævner et andet eksempel på 'fællesskaber' der kan gøre små-skala fødevarerproducenter mere levedygtige, nemlig det såkaldte "Community Supported Agriculture" koncept (CSA), hvor forbrugere i lokalsamfundet forpligter sig til at give et fast økonomisk bidrag, mod at modtage en del af det, landbruget producerer, uanset om det er asparges eller grøntsager og kål, og uanset om det er flot eller småt. Det er en stabil og god model, fordi producenten er sikret en fast indtægt. Oftest er der koblet nogle fællesskabsaktiviteter til modellen, fx dage, hvor man kan fx kan deltage i høst eller miljøaktiviteter (Interview, BLF-miljøkonsulent, 9. marts 2021; Se også CSA omtalt i Samsø case-notatet, Larsen, 2021).

3.2.1 Samarbejder – lokale eller med eksterne

Imarksætterprojektet var selv et samarbejdsprojekt, der involverede den lokale LAG, en lokal iværksætter- og bæredygtighedsorienteret virksomhed, og havde vigtige bornholmske fødevarerproducenter i sin følgegruppe, inklusive Gaarden, BRK og BLF. Undervejs i projektet skabtes flere nye samarbejder, bl.a. i forbindelse med at identificere mulig økologisk certificeret jord at leje, og med at finde en ejer af maskiner, der var villig til at hjælpe små-skala landbrug – en slags maskinstation for små-skala-landbrug. Endvidere opstod

der parallelt med imarksætterprojektet de første samarbejder mellem Imarksættere og Gaarden; en relation der har vist sig vigtig for begge parter, og derfor er inddraget som en permanent 'ordning' gennem etableringen af imarksættermarker eller "Det Grønne Kontorfællesskab".

Undervejs i imarksætterprojektet har der været aktiviteter i samarbejde med Kalø Landbrugsskole. Der har også været nye samarbejder initierede af 'imarksætterne', som fx gennem involvering af praktikanter og såkaldte WWOOF'ere (frivillige gennem organisationen World Wide Opportunities on Organic Farms, www.woof.net), hvilket giver erfarings- og vidensudveksling (Interview, tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter hos Bornholms Økojord, 30. april, 2021).

Flere af de aktuelle imarksættere er enten flyttet til Bornholm, eller bor 'ovre', som man siger på Bornholm (hvilket betyder 'på den anden side af Østersøen', dvs. i resten af Danmark), og begge dele betyder, at de har adgang til videns- og ressourcenetværk både indenfor og udenfor øen. For nylig er der opstået et samarbejde mellem Gaarden og den nydannede forening Food Bornholm, som bl.a. eksperimenterer med dyrkningen af økologiske bælgfrugter og andre proteinafgrøder på marker, de forpagter fra Gaarden. Dette samarbejde kan måske blive et eksempel på den "trappetige", mellem niche-initiativerne og de initiativer, der har mere produktionsvolumen, som flere informanter beskriver som vigtige for at sikre en større økonomisk gennemslagskraft af indsatserne på ø-økonomien (Interviews, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021; direktør for BLF, 26. april, 2021).

Som nævnt har der efter Imarksætter-projektet været udviklet iværksætter-inkubator-forløb (kaldet '588') med særligt fokus på forretningsmodeller for de grønne fødevareriværksættere og deres særlige behov og potentialer. Disse forløb er blevet skabt i et samarbejde mellem forskellige

erhvervsfremmeaktører, BLF, og med én af med-initiativtagerne til Imarksætterprojektet som facilitator og hovedorganisator i forløbene.

I forbindelse med etableringen af Bornholms Økojord A/S, som var delmål 3 for Imarksætterprojektet, har der været et udbredt samarbejde, både internt på øen, hvor mange forskellige kompetencer er involveret i bestyrelsesarbejdet, og med aktører udenfor øen, fx Samsøkologisk, som jo var den første jordbrugsfond i Danmark, Danmarks Økologiske Jordbrugsfond, så vel som med organisationer, der er involveret i disse initiativer, som Danmarks Naturfredningsforening og Økologisk Landsforening. I forhold til den sidste, er der indledt en kontakt om at videreudvikle "Imarksætteri" kombineret med den målrettede forretningsudvikling for småskala-fødevarerproducenter til et nyt projekt, denne gang med geografisk fokus tre forskellige steder i Danmark (Interview, LAG-kordinator og bestyrelsesmedlem i Bornholms Økojord A/S, 16. april 2021).

Et yderligere 'samarbejde' som er opstået som en udløber af realiseringen af Imarksætterprojektets delmål 3, er at 130 aktionærer har valgt at engagere sig økonomisk i initiativet. Aktionærene er langt overvejende bosatte på Bornholm, men ca. 30 af dem har adresse udenfor øen. De kan ses som et eksempel på en "translokal ressource", altså det fænomen, at nogen – grundet i engagement i et sted eller i et initiativ – vælger at engagere sig lokalt, også selv om de ikke bor dette sted. Ny forskning har vist, at de translokale aktører, og de ressourcer de bidrager med i landdistrikter, har et stort potentiale for at bidrage til stedsudviklingen (Topsø Larsen et al., 2018; 2019).

3.2.2 Engagement i lokale initiativer eller foreninger

Bornholm er et meget forenings-aktivt samfund, og det er måske ikke overraskende, at der på en forholdsvis lille ø er et vist personoverlap mellem forskellige foreninger og initiativer, der arbejder med fødevareudvikling, lokalsamfundsudvikling, økologisk omstilling, osv. Mange nye fødevareiværksættere er medlemmer af Gourmet Bornholm, og bliver bl.a. promoveret gennem dennes hjemmeside, eller gennem videreformidling af Gaardens gæster, gruppe-rundvisninger m.v. (Interviews, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021, små-producent og grundlægger af Rø Jordbrug, 26. april, 2021). Imærksætterne bidrager aktivt i Gaarden og dens formidlingsaktiviteter – til gensidig gavn og glæde (Interviews daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021; tidligere imærksætter og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021).

Mindst to af de nyligt tilflyttede små-producenter har engageret sig i udviklingen af ØkoBornholm og Bornholms Økojord og bidrager aktivt til bestyrelserne. ØkoBornholm varetager også noget netværkspleje for de små økologiske fødevareproducenter (interview, LAG-kordinator, 16. april, 2021). Der er dog en balancegang, mellem at lave specialiserede netværk fx for de økologiske småproducenter, og så sikre en kritisk masse i netværkene mellem småproducenter, da de ikke alle er økologiske, men alligevel vil kunne have gavn af udveksling, påpeger BLF-miljøkonsulenten, der har arbejdet meget med netværk for småproducenter på øen (Interview, 9. marts, 2021).

3.2.3 Styrket lokal identitet

Bornholmske fødevarer har længe været en vigtig del af den lokale identitet og fortælling; noget, man er stolt af. Det er bl.a. skabt gennem snart 25 års kontinuerligt arbejde med regional madkultur, kvalitetsfødevarer, innovation og samarbejde som et "fyrtårns"-indsatsområde for den lokale

LAG. Imærksætter-projektet har bidraget positivt til og styrket fortællingen om de lokale fødevarer. En fortælling, der netop omkring økologisk og lokal produktion af frugt og grønt, egentlig har ladet meget tilbage at ønske (Interviews, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021; LAG-kordinator og med-initiativtager til Imærksætterprojektet, 16. april, 2021). Imærksætterprojektet har også haft et fokus på formidling af "positive livsstilshistorier" om små-skala-landbrug, som var en del af imærksætterprojektet.

Imærksætterprojektet har selv gjort meget for at skabe opmærksomhed omkring 'imærksætteri' som begreb og hele det ønske om fornyelse og nytænkning indenfor fødevareproduktion og landdistriktsudvikling, som kommer til udtryk i projektet. En søgning i Google på "imærksætter" (8. maj 2021) resulterer i 1390 hits – hvilket må anses for mange for et begreb, der blev introduceret af et lokalt projekt i 2016.

Efter flere års arbejde med grøn omstilling, iværksætteri og imærksætteri er en af medinitiativtagerne dog bekymret for, at 'de gode historier' og de mikro-virksomheder, der lever og leverer dem, ikke rigtig bliver taget seriøst som et bud på et nyt landbrug eller en mulig vision for håndtering af generationsskifte-problematikken i landbruget (Interview, initiativtager, 24. september, 2020).

Netværket fremhæves som meget vigtigt for den lokale identitet og attraktivitet. Betydningen af understøttelsen af netværk og synlighed for levende iværksætermiljø undervurderes ofte (Interview, med-initiativtager; indehaver af CoCreative, 24. september 2020).

Bliv imarksætter på Bornholm

Kom til Bornholm og lev drømmen ud som økologisk imarksætter. Vi er i fuld gang med at skabe en helt ny platform for grønt iværksætteri indenfor landbrugs- og fødevarerbranchen, som du kan blive en aktiv del af.

Vores mål er at skabe et lokalt bæredygtigt og robust fødevarer-system, hvor vi producerer og spiser mange forskellige lokale fødevarer på Bornholm. Det vil vi gøre ved at kickstarte en ny generation af økologiske, biodynamiske, permakulturelle og andre bæredygtige nytænkende fødevarerproducenter, der dyrker, forarbejder og opfinder nye måder at leve af deres grønne passion for mad, dyr og natur.

Find ledig imarksætter jord og muligheder for at leje udstyr, maskiner og detelandsbrug på vores nye digitale deleplatform på imarksætter.dk

De står bag

Projektet "Imarksættere, økozoner og lokale fødevarerfællesskaber på Bornholm" er udviklet i samarbejde med Bornholms Regionskommune, Bornholms Landbrug og Madkulturhuset Melstedgaard og er støttet af LAG-Bornholm samt Landdistriktpuljen.

For- og bagside af brochure om Imarksætterprojektet. Her fra Jensen & Jensen, 2018, side 26.

Efter at Gaarden har overtaget den videre drift af formidling af adgang til imarksætter-jordlodder i den grønne oplevelseszone omkring Gaarden, sikres omtale af disse grønne iværksættere bl.a. i regi Gaarden og dens velbesøgte aktivitetskalender. Der er også et godt samarbejde med Destination Bornholm om formidling af fødevarer-oplevelser til turister.

Direkte adspurgt, om de store producenter bliver inspireret af værdikæde-integrationen og højværdi-skabelsen, som de ser nogle mindre producenter lave, svarer BLF-miljøkonsulenten at det er der nogle få der gør – ikke indenfor grøntsagsproduktion, men indenfor frø, korn og kød. Her er det ikke, fordi højværdiprodukterne bidrager med det helt store økonomisk, men fordi det bringer producenterne tættere på lokalsamfundet – der er noget at snakke om, noget at se på, nogle lokale kredsløb at bidrage i. For disse professionelle

landmænd er motivation at det er sjovt (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021). Men det er et fåtal, understreger hun, og forklarer, at det er de færreste landmænd, der har fokus på afsætningen – fordi det typisk er noget, som andelsbevægelsen har taget sig af. Lige netop de store spillere i aftagerledet, som mejerier og slagterier og deres fokus på kvantitet frem for kvalitet og øget værdiskabelse i landbrugsproduktionen nævnes af LAG-koordinatoren som en flaskehals for udviklingen indenfor landbruget (Interview, 16. april, 2021).

3.3 Bosætnings- og besøgsattraktivitet

3.3.1 Attraktivitet af stedet – bo eller besøg

Allerede fra Imarksætter-projektets formulering var tiltrækning af nye tilflyttere tænkt ind som en del-målsætning. Der var bl.a. besøg af studerende fra Kalø Økologiske landbrugsskole, for dels at formidle mulighederne på Bornholm og dels at lære mere om, hvad der skal til, for at unge, uddannede landmænd, vælge at lokalisere sig et sted, og reelt har muligheden for at komme i gang med at producere.

Særligt én af virksomhederne, PermaGrønt A/S, var meget aktiv i forhold til formidling i forbindelse med Gaardens arrangementer, hvilket har bidraget positivt til stedsbrandet. Som den daglige leder af Gaarden beskriver:

“Med PermaGrønt fik vi en fornemmelse af, hvad det egentlig betyder, når vi stiller mandskab og viden og maskinværk til rådighed. Sådan et sted som Gaarden er, så er det bare win-win, hvis vi samtidig ved, at vi kan bruge det til formidling. Der var [grundlæggerne af PermaGrønt] helt enormt large” (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

Netop integrationen af oplevelsesøkonomiske aspekter i små fødevarer virksomheder bidrager – foruden vigtig indtjening til virksomhederne - til at øge attraktiviteten af de steder, de små fødevarer virksomheder ligger, fordi de bliver mere interessante at besøge og bidrager til fortællingen om stedet. Det bekræftes af interviews med mikro-producenterne.

Den lokale LAG-kordinator, der har været en nøgleperson i udviklingen af den regionale fødevarer succes på Bornholm, pointerer den snævre sammenhæng der er mellem (produktion og forbrug af) lokale fødevarer og jobskabelse, som i høj grad er grundlaget for bosætning. Den daglige leder af Gaarden nævner også ambitionen om at styrke bosætningen gennem styrkelsen af fødevarer iværksætteriet.

I en rapport fra 2004 blev det lokale fødevarerforbrug estimeret til 685 millioner kroner, inkl. moms (Hedetoft, 2004), og af dem var ca. 5% lokalt producerede (estimat, se Hedetoft, 2004). Med en simpel fremskrivning ved brug af udviklingen i forbrugerprisindekset estimeres tallet i 2021 til at være 870 millioner kroner. Samme rapport kom frem til at 17 mindre fødevarerproducenter på daværende tidspunkt havde en omsætning på 48 millioner kroner (genereret gennem såvel lokalt salg som 'eksport' ud af Bornholm), og havde 68 personer ansat.^{xix} I runde tal viser tallene fra dengang, at 1 million i omsætning genererede 1,5 ansættelser. Hvis det antages, at denne relation mellem omsætning og genererede ansættelser i mindre fødevarer virksomheder stadig er gældende, og så kunne der skabes 65 ansættelser, hvis 5% af det eksisterende fødevarerforbrug på Bornholm blev flyttet over til lokalt producerede fødevarer fra mindre producenter (hvilket altså ville kræve, at selvforsyningsgraden blev hævet fra 5 til 10%). Selv om Bornholmerne er gode til at huske de lokale delikatesser – kolonialkurven – når de fx giver gaver, er det i hverdagsforbruget af fødevarer, at det økonomiske volumen ligger – og derved også beskæftigelses- og tilflytningspotentialet. For LAG-kordinatoren er netop

selvforsyningsgraden af fødevarer derfor central på flere måder – både i forhold til at skabe arbejdspladser, at få knyttet forbruger og producent sammen, og at få skabt lokale fødevareroplevelser – noget, der også er med til at styrke stedsidentiteten. (Interview, LAG-kordinator, 16. april, 2021).

Bornholm er en ø præget af turisme. I de gennemførte interviews omtales turismen primært som en positiv faktor, der kan give småvirksomhederne et større marked – gennem turisternes tilstedeværelse og købekraft – end de ville have med den fastboende befolkning alene. Turisterne udgør langt størstedelen af Gaardens besøgende (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021), og grundet Bornholms stærke fødevarerbrand, forventer mange turister fødevareroplevelser, mens de er på øen, og er villige til at betale for dem (interview, tidligere imarksætter, 30. april, 2021). Turismen kan dog være et tveægget sværd. Turisters opkøb af huse og ejendomme på landet, hvor der ikke er bopælspligt, til brug som sommerhuse, kan risikere at udelukke børnefamilier, der ønskede at bosætte sig, men har en mindre købekraft, fra husene, hvis de fx kommer i budrunde (Interview, 24. september, 2020). Mangel på ejendomme med lidt jord (2-4 ha) nævnes af flere interviewede som en 'flaskehals' for yderligere tilflytning til Bornholm af unge familier, der gerne vil være små-producenter eller selvforsynende, eller have en tættere tilknytning til naturen (Interview, med-initiativtager, 24. september 2020; småproducent og indehaver af Rø Jordbrug, 22. april, 2021).

3.3.2 Tilflytning

Tiltrækning af unge landbrugere var som nævnt tænkt ind som et af formålene i imarksætterprojektet (Jensen og Jensen, 2018; samt interview, med-initiativtager, 24. september 2020). Projektet har tiltrukket en række tilflyttede imarksættere for en periode. Mindst én grøntsagsproducent,

grundlæggeren af Rø Jordbrug, henviser til Imarksætterprojektet som afgørende for parrets valg af Bornholm som lokalitet (Interview, 22. april 2021). Selv har de været med til at trække mindst et 'grønt' par til Bornholm. Yderligere er den oprindelige grundlægger af PermaGrønt flyttet tilbage til Bornholm, bl.a. i relation til videreudviklingen af ØkoBornholm og Bornholms Økojord, efter i nogle år at have været driftsleder på en besøgs gård udenfor København.

Netop tiltrækningen af personer, der brænder for grøntsagsproduktion og har de rette kompetencer, er en af de helt centrale flaskehalse for videreudviklingen af den lokale produktion af frugt og grønt, set med BLF-miljøkonsulentens øjne (Interview, 9. marts, 2021). Snarere end adgangen til jord, er det altså de menneskelige ressourcer, der er den begrænsende faktor. Dette ræsonnerer med investor-repræsentanternes fokus på at finde den rette forpagter, der reflekteres i forskningsprojektets øvrige casestudier.

Når den daglige leder af Gaarden nævner øens grønne fødevareriværksættere, er langt de fleste tilflyttere. Han forklarer dette med, at de har været hurtigere til at gribe fortællingen om Bornholm som fødevarer-ø, end bornholmerne selv har. Han vurderer, at det samme er tilfældet for de 'øvrige' fødevareriværksættere – altså at der er en overvægt af nylige tilflyttere (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021). Bornholm oplever en tilflytning i forbindelse med virksomhedsetablering, både indenfor fødevareriværksætteri (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021; initiativtager, 24. september 2020; se også Hedetoft et al., 2018), kunsthåndværk (se fx Broegaard & Andersen, 2018) og outdoor-iværksætteri (Broegaard, 2020). En interviewet ejendomsmægler vurderer dog ikke, at Imarksætterprojektet som sådan er med til at gøre øen mere bosætningsattraktiv udenfor det helt snævre segment, som det har haft som målgruppe (Interview, ejendomsmægler, 14. april, 2021). Netop tiltrækning af fødevareriværksættere, gennem at skabe

det mest attraktive fødevareriværksætttermiljø i Danmark, har været et mål i et nyligt afsluttet fødevareriværksætttermiljøprojekt (etableret med Regionalfondsmidler fra EU).^{xx} En permanent ordning med fødevarerådgivning på BLF er en udløber af dette (Interview, miljørådgiver, 9. marts, 2021). Gaardens engagement i Imarksætteri er som nævnt også motiveret af at bidrage til dette.

På trods af den store opmærksomhed omkring tiltrækning af tilflyttere til Bornholm, er det dog ikke sådan, at der er et bopælskrav for at kunne opnå en imarksætter-jordlod ved Gaarden. Tilknytning og lokalt engagement er noget, der er velkomment, også fra dem der ikke flytter permanent til øen. "Vingutterne" (som den daglige leder af Gaarden kalder dem), der har etableret vinstokke på en 1 ha jord i det Grønne Kontorfællesskab, bor alle "ovre", dvs. på Sjælland, og pendler til Bornholm for at passe vinen og formidle projektet. Af de fem mænd er tre brødre, der er vokset op på Bornholm, og yderligere én har forudgående tilknytning til øen. De ønsker at have et projekt sammen, lære og eksperimentere, og gennem dette også styrke deres tilknytning til Bornholm (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts 2021). Selv om de ikke er flyttet til, bringer de engagement, fornyelse og nye netværk til øen – ligesom andre såkaldt 'translokale aktører'.

3.3.3 Kompetencer og inspiration

Med imarksætterprojektet er der dels sat lokale kompetencer sammen, der ikke tidligere havde arbejdet sammen. Imarksætterne og Gaarden har gavn af sam-lokalisering og samarbejde, både praktisk, formidlings- og afsætningsmæssigt. Der er kortlagt eksisterende ressourcer, så de bliver mere synlige.

Der er tiltrukket nye kompetencer til området, indenfor de særlige afgrøder, imarksætterne ønsker at dyrke, som fx permakultur-dyrkningsmetoder eller skovlandbrug, og disse spiller godt sammen med Gaarden og dens fokus på

fødevarerinnovation og formidling (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021).

I forbindelse med realiseringen af Imarksætterprojektets tredje delmål er der samlet og aktiveret en lang række kompetencer fra de frivillige, der arbejder i bestyrelserne for ØkoBornholm og Bornholms Økojord, ligesom der er trukket på rådgivning og erfaring fra fx SamsØkologisk, Danmarks Økologiske Jordbrugsfond, m.fl.

3.3.4 Herlighedsværdi, adgang, natur & miljø

Markerne umiddelbart omkring Gaarden, som også tidligere har været drevet som et levende landbrugsmuseum, har længe været offentligt tilgængelige. I kraft af PermaGrønt og Imarksætterprojektets lokalisering i umiddelbar forlængelse heraf, og den senere udvidelse af arealet der er reserveret til imarksætterlodder, er 'den grønne oplevelseszone' også udvidet – både arealmæssigt og aktivitetsmæssigt. Videreudviklingen af Imarksætterprojektet har således medført en yderligere aktivering af arealet omkring Gaarden til formidling af såvel historisk som moderne fødevarerproduktion og fødevareroplevelser i det agrare landskab.

Imarksætterprojektet havde ikke ressourcerne til at arbejde med *omlægning* til økologi, og kortlagde derfor udelukkende allerede økologisk dyrket jord der var tilgængelig til forpagtning. Gaarden har derimod haft økonomien til at beslutte at blive forpagter af de 25 ha jord, som BRK i 2018 ny-udbød til forpagtning for at øge økologi-procenten på Bornholm. Initiativerne har således bidraget – om end i det små – til at øge økologiprocenten. Der arbejdes med mange forskellige afgrøder og også alternative produktionssystemer, som fx permakultur.

Gaardens daglige leder har, grundet Gaardens eget begrænsede areal, hele tiden for øje, at det er i samarbejdet og kommunikationen med andre, fx professionelle landmænd,

at der er mulighed for at påvirke og inspirere aktører, der kan påvirke landbrugsproduktionen volumenmæssigt. Dette er bl.a. tilfældet i samarbejdet med foreningen FoodBornholm (Interviews, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021; miljørådgiver, 9. marts 2021). Netop vigtigheden af at fødevarer-initiativer også har mængdemæssig volumen, for at de skal påvirke øen mht. jobskabelse og bosætning, fremhæves af direktøren for BLF (Interview, 26. april, 2021).

Som en følge af realiseringen af Imarksætter-projektets tredje målsætning har Bornholms Økojord i marts 2021 købt en konventionelt drevet gård i Rutsker (Nordbornholm) på 10 ha og er i gang med omlægning til økologi, hvorigennem der bidrages yderligere – om end stadig i det små – til en øget økologiprocent på Bornholm. Der indgår plantning af 4000 træer som en del af Naturstyrelsens "Plant for vildtet" initiativ. Yderligere planlægger bestyrelsen at anlægge stier langs markskel, så markvandring også kan blive en del af oplevelsen af at besøge den kommende produktionsgård og gårdbutik (Interviews, LAG-kordinator og bestyrelsesmedlem i Bornholms Økojord, 16. april 2021; tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021).

3.3.4.1 Biodiversitet og vand

Gaarden har allerede i en årrække arbejdet aktivt med bevaring og opformering af gamle, lokale sorter. Med det større forpagtede areal er der blevet bedre muligheder for at opskalere dette arbejde (Interview, daglig leder af Gaarden, 1. marts, 2021). Flere af de imarksættere, der har været igennem Gaarden, har også arbejdet med gamle eller sjældne urter, og deres dyrkning og anvendelse, ligesom flere af dem har arbejdet med landbrugstilgange der minimerer jordbearbejdningen og maksimerer opbygningen af humus og af liv i jorden. Dette vurderes – på mikro-plan – også at have en positiv afsmitning på biodiversiteten (Interviews, daglig

leder af Gaarden, 1. marts, 2021, og tidligere 'imarksætter' og kommende forpagter i Bornholms Økojord, 30. april 2021).

Det er dog ikke kun blandt niche-producenterne, at der er opmærksomhed omkring miljø, klima og biodiversitet. Den interviewede miljøkonsulent beskriver, at hun oplever en voksende forståelse for at landbruget har brug for at vinde samfundets accept, ved at vise "samfundssind", fx gennem klima- og biodiversitetsindsatser – også blandt de professionelle landmænd (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021). Ved at være proaktive - fx indenfor klimatilpasning eller biodiversitet - kan landbruget opnå en form for "license to produce" (Ibid.). Hun ser den nystiftede forening "Food Bornholm" som et udtryk for sådan et samfundssind, hvor en gruppe landmænd ønsker at bidrage til at løfte klimaopgaven og lave klima-venlig mad (ibid.). Landmændenes indsatser bliver dog primært organiseret i regi af deres medlemsorganisationer; ikke så meget igennem det lokale samfund (ibid.). BLF bakker op og samarbejder fx både med Danmarks Naturfredningsforening og Ornitologisk Forening (ibid.).

3.4 Ejerformer, brugsstørrelser og generationsskifte

I flere af de forskellige cases forskningsprojektet har udforsket, har brugsstørrelser og ejerformer, samt afstand eller relation til ejer hhv. forpagter, været et emne, der er har fyldt en del (se synteserapport fra projektet, Broegaard et al, in prep.). I afslutningsrapporten for imarksætterprojektet skriver Jensen og Jensen følgende omkring brugsstørrelse og iværksætter, som de adresserer direkte:

"Hvor de fleste pile i dag peger i retning af et landbrug med færre og større enheder, er der i projektet arbejdet for at etablere nye rammer for et kreativt vækstlag af

små opstartsvirksomheder, der skaber "disruption" og udviser de traditionelle grænser mellem primærsektor, fødevarerforarbejdning og madkultur" (Jensen & Jensen, 2018, side 10-11).

Man kan sige, at imarksætterprojektet ønsker at gå imod strømmen af strukturudvikling og vise, at der er andre mulige fremtidsvisioner; visioner, der indeholder små-skala produktion til lokal afsætning, og hvor der er såvel netværk som levende produktionsenheder på landet – også indenfor fødevareriværksættere. Det har været et bevidst valg i imarksætterprojektet at fokusere på mulighederne for at understøtte en lokal udvikling af småskala forretningsmodeller baseret på en kombination af fødevarerproduktion og -forarbejdning, produktudvikling, oplevelsesøkonomi, turisme og vidensformidling. Rationalet i dette er den høje avance der er på højværdiprodukter og oplevelsesprodukter, og hvor de gode historier bag produkterne måske i lige så høj grad som produkt selv, er dét, man sælger.

"Det måske vigtigste resultat i pilotprojektet er, at det er lykkedes at støbe konturerne og udbrede visionen for en Imarksætter-model, som kan danne grundlag for en fortsat positiv udvikling for økologiske mikroproducenter og fødevarerhvervet generelt på Bornholm i de kommende år." (Jensen & Jensen, 2018, side 11).

Denne integrerede tilgang til fødevarerproduktion, -forarbejdning, historiefortælling (branding) og oplevelsesøkonomi er noget af det, foruden stærke netværk og samarbejder, der har været med til at opbygge Bornholms fødevarerbrand til den succes, det er i dag, snart 25 år efter de første organisationsinitiativer (se fx Broegaard & Holland, 2018).

Initiativtagerne til projektet ser imærksættteri som én mulig vision for hvordan generationsskifte-problematikken i landbruget kan håndteres, på en måde så det skaber mere liv og bosætning på landet (Interview, medinitiativtager, 24. september, 2020).

Bornholms Landbrug og Fødevarer har været frontløbere i forhold til generationsskifte-problematikken i landbruget på en anderledes direkte måde. BLF har udviklet – som det første sted i Danmark – en "Generationsskifteskole", et halvanden-årigt forberedelsesforløb for aktører, der har interesse i at indgå i et generationsskifte, enten som aftager eller modtager (Interview, direktør i BLF, 26. april 2021).^{xxi}

Man kan dårligt tale om nye ejerskabsformer i dansk landbrug uden at diskutere forpagtning og selveje, fordi de nye ejerskabsformer alle sammen bryder med den lange tradition, som dansk landbrug har for netop selvejet. Direktøren for Bornholms Landbrug- og Fødevarer (BLF) udtrykker det således:

"Det ligger simpelthen så dybt begravet i kulturen omkring landbruget, at ... det er der, man synes, man er rigtig landmand: at man ejer noget jord selv." (Interview, 26. april, 2021).

Dette ser han også hos deltagerne i "Generationsskifteskolen", som BLF er i gang med at gennemføre. Når de unge starter på kurset, er det typisk med én målsætning: At blive selvstændige landmænd, på et tidspunkt. Og det er vel at mærke "selvstændig landmand" i den klassiske forstand: at eje sin bedrift og at eje sin stald (ibid.). Forståelse af hvad det vil sige at være "rigtig landmand" er altså dybt forankret kulturelt. Det er derfor et brud eller et opgør med denne kulturelle forståelse, når "selvstændig landmand" italesættes

som en anden måde at være landmand på, med understregning af "selvstændig" som noget, man er gennem sit CVR-nummer, som virksomhedsejer, men uafhængigt af sit (mulige) jordejerskab og organiseringen af adgangen til den jord, man driver. Det er en italesættelse, der er at finde i hele landbrugssektoren og – ifølge direktøren for BLF – måske særligt på landbrugsskolerne (Ibid.). Dette forklares som en logisk konsekvens af strukturudviklingen, der nødvendiggør en ny måde at se på det at være "selvstændig landmand" på, eftersom bedrifterne er så store at finansieringen af dem, i privat regi, er mere og mere vanskeligt.

På Generationsskifteskolen opfordres de deltagere, der forbereder sig på at komme ind i erhvervet, til at gøre sig meget nøje og konkrete overvejelser om den type virksomhed, de ønsker at udvikle og drive; inklusive det liv, de ønsker at leve – både professionelt og privat, så de to ting ikke kommer i karambolage med hinanden, og så de ikke risikere at komme ind i en bedrift, som de senere må konstatere ikke er det rette for dem (Interview, BLF-Direktør, 26. april, 2021). Som det pointeres af BLF-miljøkonsulenten, er dette bl.a. vigtigt, fordi der er få øjeblikke i et landmandsliv, hvor man træffer sine valg – herefter er man bundet op på det valgte system eller produktionsapparat, som man typisk har måttet måne for at finansiere, og derfor skal forrente. Grundet den finansielle binding vil et skift i produktionssystem eller -tilgang nærmest betyde, at man må sælge, og starte op igen (Interview, BLF-miljørådgiver, 9. marts, 2021).

Direktøren for BLF understreger at de unge landmænd bliver vejet på en guldvægt, når finansieringen skal skaffes. Og fordi bedrifterne er blevet så store, og værdierne er så store, og bankerne samtidig er blevet mindre risikovillige efter

finanskrisen, skal finansieringen ofte sammensættes af flere forskellige elementer, end man tidligere var vant til, nu meget ofte inklusive ejerpantebreve og Vækstfonden, plus egne opsparede midler, banklån og kreditforeningsfinansiering. Og netop beløbenes – og gældsætningens – størrelse taget i betragtning, forventer Direktøren for BLF at selskabsformen også vil komme til Bornholm i fremtiden.

I forhold til udenlandsk kapital i landbruget, forventer direktøren, at det også vil komme til Bornholm på et tidspunkt, men – med reference til udviklingen i Sønderjylland, forventer han, at det uanset kapitalens oprindelsesland forsat vil være lokale landmænd, der bliver forpagtere eller driftsledere (Interview, Direktør for BLF, 26. april, 2021). Derfor tror han heller ikke, at landbrugsvirksomheder i fremtiden, selv hvis der skulle være "fremmede ejere", vil have ledere, der ikke har lokalkendskab og "ejerskab for det de omgås med" (Ibid.). Afslutningsvis understreger Direktøren for BLF landmændenes og branchens interesse i at landdistrikterne fungerer, da det jo her, alle landmændene befinder sig (Interview, 26. april, 2021).

Italesættelsen af en ny måde at være 'selvstændig landmand' på, hvor man ikke nødvendigvis ejer sin jord eller sin stald, er – i forhold til ejerskab – på linje med imarksætterprojektet eller Bornholms Økojord, der netop også argumenterer for en indgang ind i erhvervet uden at skulle eje og uden behov for forgældelse (se også case notatet for Danmarks Økologiske Jordbrugsfonds investering i Klipleve/Kværs, for en lignende argumentation, Broegaard, 2021). Omkring størrelsesforhold, og holdningen til fx økologisk dyrkning og betydningen af det demokratiske ejerskab adskiller de sig markant fra hinanden.

4 Referencer

Interviews: I alt har der været foretaget 7 interviews samt 1 kortere samtale i perioden 24. september 2020 til 30. april, 2021.

- 1) **Daglig leder:** Mikkel Bach-Jensen, daglig leder af Gaarden (Bornholms Madkulturhus) og sekretariatsleder af Gourmet Bornholm. Markvandring og interview. 1. marts 2021. Optaget & udskrevet.
- 2) **'Forpagter':** Emilie Ulrik-Petersen. Tidligere indehaver af virksomheden PermaGrønt, der fungerede parallelt med Imarksætterprojektet og kommende forpagter hos Bornholms Økojord. 30. april 2021. Optaget og udskrevet.
- 3) **Lokale informanter, foreningsaktive borgere i Gudhjem/Melstedområdet:**
 - a. Søren Femmer Jensen, grundlægger af virksomheden CoCreative; med-initiativtager til imarksætter projektet og primusmotor i 588 iværksætterforløbene. 24. september 2020. Noter renskrevet.
 - b. Jakob Alsted. Indehaver af virksomheden "Rø Jordbrug"; tidligere deltager på 588 iværksætterforløb. 22. april 2021. Optaget og udskrevet.
- 4) **Lokale informanter, erhvervsliv:** Martin Madsen, Ejendomsmægler, og salgs trainee Markus Tranberg Gjedsted, Danbolig, Nexø. Samtale. 14. april, 2021. Noter renskrevet.
- 5) **Regionale udviklingsaktører:**
 - a. Hans Jørgen Jensen, Sekretariatsleder for LAG-Bornholm, samt medinitiativtager til imarksætterprojektet og bestyrelsesmedlem i ØkoBornholm, 16 april 2021; optaget og udskrevet.
 - b. Elisabeth Falk, Miljørådgiver, Bornholms Landbrug og Fødevarer. 9. marts, 2021. Optaget og udskrevet.

- c. Thomas Bay Jensen. Direktør, Bornholms Landbrug og Fødevarer og leder af projektet "Generationsskifteskolen. 26. april 2021. Optaget og udskrevet.

Hjemmesider besøgt:

<https://www.cocreative.com/about/>

<https://www.588.dk/om-588/>

<https://bornholmsmuseum.dk/da/bes%C3%B8g/gaarden/>

<https://gaarden.nu/da/gourmet-bornholm/>

<https://imarksaetter.dk/item/gudhjem-maskinpark-for-smaaskala-produktion/>

<https://oekobornholm.dk/oekojord-forside/>

<http://blf.dk/specialraadgivning/projekter/foedevareklyngeprojekt/>

<http://blf.dk/specialraadgivning/projekter/generationsskifteskolen/>

[http://blf.dk/specialraadgivning/projekter/baeredygtige spisesteder-og-madoplevelser/](http://blf.dk/specialraadgivning/projekter/baeredygtige_spisesteder-og-madoplevelser/)

<https://bofaellesskab.dk/bofaellesskaber/se-bofaellesskaber/friskoven>

<https://woof.net/>

Litteratur brugt:

Brandt, J. (26. februar 2021): Solskinsøens landmænd er klar til en større testproduktion af bælgplanter til konsum. Økologi.nu.

<https://nyheder.okologi.dk/mark-og-stald/solskinsoens-landmaender-klar-til-en-storre-testproduktion-af-baelgplanter-til-konsum>

Broegaard, R. B. (2021): National jordbrugsfond: Lundtoftthøj, Kliplev. Stedeffekter af nye ejerformer i landbruget? Case-notat 3. 24 sider. Nexø, Center for Regional- og Turismeforskning.

Broegaard, R. B. (2020). Rural destination development contributions by outdoor tourism actors: A Bornholm case study. Tourism geographies, doi.org/10.1080/14616688.2020.1795708

Broegaard, R.B. og Andersen, L.F. (2018): World Craft Region-titlen som aktiv for Bornholms kunsthåndværk og turisme – hovedrapport. 121 p. Nexø, Center for Regional- og Turismeforskning. https://crt.dk/media/99185/World-Craft-Region-Title-som-aktiv-for-Bornholms-kunsthandaerker-og-turisme_24102018.pdf

Broegaard, R. B. & E. Holland (2018): Hvad kan outdoor lære af fødevarer? InnoCoast Rapportserie, WP1-5, InnoCoast Input nr 15 – Natur & Outdoorturisme. Dato: 28.08.2018. <https://www.cgs.aau.dk/forskning/projekter/innocoast/innocoast-input/innocoast-input/hvad-kan-outdoor-laere-af--foedevarer-.cid369746>

Broegaard, R.B, Larsen, R. B., og Hedetoft, A. (2021): Landbruget og lokale værdikæder – hvordan bidrager nye ejerskabsformer og forretningsmodeller i landbruget til landsbyernes trivsel? Litteraturstudium: Hvad fortæller forskningen og eksperterne os. Nexø: Center for Regional- og Turismeforskning, 85 sider.

Fonden Teknologirådet (2018): Bornholms areal i fremtiden. Arealanalyse: Det åbne land på Bornholm. Fonden Teknologirådet, Afsluttende rapport, 27 sider. ISBN 978-87-91614-62-0

Hedetoft, A. (2004): Regional fødevarerproduktion: Rammebetingelser og udviklingsmuligheder på Bornholm. Working Paper nr. 19, Center for Regional og Turismeforskning. https://crt.dk/wp-content/uploads/01_workingpaper_regional_foedevarerproduktion.pdf

Hedetoft, A., Manniche, J., Marcussen, C. H., & Larsen, L. H. (2018). Erhvervsanalyse Bornholm. Center for Regional- og Turismeforskning.

Jensen, H.J. & Jensen, S.F. (2018): Imarksættere, økozoner og lokale fødevarerfællesskaber. Slutrapport for Imarksætterprojektet, 28. marts, 2018. 55 sider. https://www.oekobornholm.dk/wp-content/uploads/IMarksaetter_slutrapport.pdf

Larsen, R. B. (2021): Lokal jordbrugsfond: Yduns have, Samsø. Case notat, Landbrug og lokale værdikæder. Nexø: Center for Regional- og Turismeforskning, 23 sider.

Topsø Larsen, K., Broegaard, R. B., & Havtorn Larsen, L. (2019). Translokalt engagement i landdistrikterne : Den mobile elites nye legeplads? Dansk Sociologi, 30(4), 59–79.

Topsø Larsen, K., Broegaard, R. B., & Larsen, L. H. (2018). Nye stemmer i landdistrikterne. Center for Regional og Turismeforskning. https://crt.dk/media/100660/Nye-stemmer-i-landdistrikterne_2018.pdf

5 Metoderefleksioner

Dette case-notat præsenterer et lokalt projekt og dets videreudvikling, indenfor "Imarksætter"; altså iværksætterier indenfor fødevarer-primær-produktion, produktudvikling og oplevelsesøkonomi, i et setup hvor ejerskabet til jorden er adskilt fra fødevareriværksætterens (mikro)virksomhed. Årsagen til dette var dels at sikre en lav økonomisk indgangstærskel, og primært at skabe et dynamisk samarbejds miljø med flere aktører i umiddelbar geografisk nærhed. Som sådan er casen en smule udenfor det spektrum, som projektets øvrige cases er udvalgt til at dække, da det som sådan ikke repræsenterer en i forskningsprojektet unik ejerskabs-konstruktion. Det, der er årsagen til at projektet er medtaget som case er den meget direkte italesættelse af og fokus på forbindelsen mellem fødevareriværksætterier og tilflytning og attraktivitet i landdistrikter.

Fordi casen er lokaliseret på Bornholm, ligesom forskeren, har der været foretaget interviews over en længere periode, end i de øvrige cases. Interviews er foretaget mellem september 2020 og april 2021.

Grundet Covid-pandemien og de tilhørende rejse- og forsamlingsrestriktioner i foråret 2021 er dette "feltarbejde" blevet gennemført som en blanding af fysiske besøg og markvandring og telefoniske/online møder. Der er et par kommentarer at knytte til denne måde at lave "feltarbejde" på. Først og fremmest vil jeg udtrykke min positive overraskelse over måde, de personer, der har sagt ja til enten en kortere telefonsamtale eller et længere interview (af ca. 1 times varighed; kun i to tilfælde varede interviewene ca. 1,5 timer), har taget imod mig – online – og været engagerede, interesserede, fokuserede. På trods af skærmen imellem os.

I alle tilfælde har jeg taget fyldige noter undervejs i interview-samtalerne. De fleste af interviewene er desuden – med interviewpersonens accept – optaget, til hjælp for en mere udførlig udbygning af noterne til en kronologisk og fortløbende gengivelse af interviewet, med spørgsmål og svar; samt en decideret transskribering af udvalgte citater i denne kontekst. Interview-noterne fylder 3 sider for den korte samtaler, og op til 12 sider for de længste interviews. I alt er der 57 sider interview-noter.

Interviewnoterne er efterfølgende kodet for præ-definerede temaer, som forskerholdet på baggrund af såvel forsknings-ansøgning som litteratur-gennemgang (Broegaard et al., 2021) havde udvalgt som værende relevante. Desuden supplerede jeg med emergente temaer undervejs i kodningen, efterhånden som disse syntes nødvendige (manglende) for at kunne kode alt det relevante materiale. De overordnede temaer er som følger:

- ⊕ Bosætnings- og besøgsattraktivitet
- ⊕ Case
- Ejerform
- Forpagter
- Generationsspørgsmål
- ⊕ Investeringen
- ⊕ Investeringsrationale
- ⊕ Sammenhængskraft
- ⊕ Stedseffekt
- ⊕ Strukturudvikling_samf generelt

Under hvert '+' findes under-temaer, fx

Steds-begrebet. Det må det konstateres at "lokalområdet" ikke nødvendigvis er et indlysende begreb. Det kan forstås som det geografiske område, gården ligger i, og 'lokalsamfund' kan forstås som det nærmest beliggende lokalsamfund, i fugleflugtslinje fra gården. En anden forståelse kan være den administrative – at der følges nærmeste lokalsamfund, der ligger i samme kommune som gården. Eller en social forståelse: 'lokalsamfund' vil her være det lokalsamfund, som man fra gården 'naturligt' vil orientere sig imod. I en Bornholmsk sammenhæng bliver lokaliteten meget hurtigt til øen – tilflytning og attraktivitet sker selvfølgelig til et konkret sted, men netværksmæssigt, foreningsmæssigt og økonomisk bidrager alle Bornholmere (potentielt) til de samme enheder.

ⁱ <https://www.brk.dk/Nyheder/Sider/Bornholms-befolkningsudvikling-er-igen-p%C3%A5-vej-i-positiv-retning-----.aspx>

ⁱⁱ https://trap.lex.dk/Kulturlandskabet_p%C3%A5_Bornholm

ⁱⁱⁱ <https://lf.dk/for-medlemmer/oekologi/2020/april/oekologisk-areal/>

^{iv} <https://gaarden.nu/da/gourmet-bornholm/>

^v <https://bornholmsmuseum.dk/da/bes%C3%B8g/gaarden/>

^{vi} Projektet italesætter, at dette er en grundlæggende nytænkning af landbrugets struktur, da imarksætter-området designes så der sikres geografisk nærhed og praktisk mulighed for et fagligt fællesskab. Nærheden til en by og gode adgangsforhold er vigtige for at sikre koblingen til oplevelsesøkonomi, gæster og afsætning.

^{vii} <https://imarksaetter.dk/item/gudhjem-maskinpark-for-smaaskala-produktion/>

^{viii} Endelig var det projektets ambition også at integrere boligfaciliteter på lejebasis til imarksættere, men dette lykkedes ikke. Det konstateres i projektet, at det har været en væsentlig barriere for tiltrækning af nye imarksættere fra andre dele af Danmark.

^{ix} Dette har samtidig løst det strukturelle problem med at man ellers skulle eje en ejendom, for at kunne forpagte landbrugsjord (Interview, initiativtager, 24. sept., 2020).

^x En virksomhed, der tidligere har haft pasningsaftale med Gaarden, omkring grønt og urter, er netop erklæret konkurs kort før interviewet.

^{xi} <https://oekobornholm.dk/>

^{xii} På denne måde minder grøntsags-producenternes situation om andre mikro-iværksættere i landdistrikterne, som fx outdoor-aktivitetsudbydere eller kunsthåndværkere, hvor en stor del også supplerer med andre indkomstkilder (se fx Broegaard & Andersen, 2018 eller Broegaard, 2020).

^{xiii} <https://www.588.dk/>

^{xiv} Formidling står høj på dagsordenen for mange fødevarer- og turismeaktører, foreninger så vel som producenter, Siden 2015 har der været udgivet et magasin, "Mad & Mennesker" om gastronomi, kvalitetsfødevarer og Bornholmsk madidyl. Magasinet er lavet i et samarbejde mellem turismeaktører som Destination Bornholm, Gaarden (med Bornholms Madkulturhus og Gourmet Bornholm – en del af Regional Madkultur); et lokalt forsikringsselskab (Bornholms Brand), Magasinet Bornholm, samt de mange fødevarerproducenter på øen.

^{xv} <https://oekobornholm.dk/oekobornholm/>

^{xvi} <https://oekobornholm.dk/oekojord-forside/>

^{xvii} <http://blf.dk/specialraadgivning/projekter/baeredygtige-spisesteder-og-madoplevelser/>

^{xviii} Den interviewede BLF-miljøkonsulent, der har mange års erfaring med netværksaktiviteter for små-producenter, og pt. arbejder med et projekt der skal sikre mere bæredygtige måltider og madoplevelser, oplever, at der ofte er misforståelser eller manglende forventningsafstemning, mellem fx småproducenter af grøntsager og køkkenchefer. Konsekvensen bliver at potentialet for at sikre en større lokal afsætning, ikke udnyttes optimalt. Derfor er noget af det, BLF vil tage fat i for at styrke samarbejdet mellem småproducenter og restauranter, og dermed styrke afsætningen for de lokale grøntsager, at professionalisere aftalerne, inklusive en grundigere forventningsafstemning. Der er behov for fleksible – i forhold til risici som tørke, fx – men ellers gensidigt forpligtende aftaler (Interview, miljøkonsulent, 9. marts, 2021).

^{xix} Disse er desværre ikke omregnet til årsværk.

^{xx} [Fødevarerklungeprojekt | Bornholms Landbrug & Fødevarer \(blf.dk\)](#)

^{xxi} [Generationsskifteskolen | Bornholms Landbrug & Fødevarer \(blf.dk\)](#)